

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

Cabbarlı Tural Əliqismət oğlu

“VERGİ POTENSİALININ MÜƏYYƏN EDİLMƏSİNİN NƏZƏRİ
METEDOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ” mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı **060403 “Maliyyə”**

İxtisaslaşma **Vergi və vergiqoyma**

Elmi rəhbər:

Magistr proqramının rəhbəri:

dos., i.f.d., Z.Ş.Paşayev

Kafedra müdiri i.e.d.,prof., Ə.Ə.Ələkbərov

BAKI - 2018

MÜNDƏRİCAT

	Səhifə
GİRİŞ.....	3
FƏSİL I. VERGİ POTENSİALININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ MAHIYYƏTİ.....	7
1.1 Maliyyə və vergi potensialının mahiyyəti.....	7
1.2. Vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin rolu	15
1.3. Regionların iqtisadi inkişafında vergi potensialının rolu	23
FƏSİL II. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi və büdcələr arası tənzimlənmənin əsas istiqamətləri	
.....	29
2.1. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili	29
2.2. Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi və dövlət büdcəsindən edilən maliyyə yardımlarının bölüşdürülməsi istiqamətləri...	41
2.3. Büdcələr arası tənzimlənmənin iqtisadi əsasları və beynəlxalq təcrübənin təhlili	49
FƏSİL III. VERGİ SİSTEMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏNİN FORMALAŞMASINDA ROLU.....	60
3.1. Azərbaycan Respublikasında büdcələrarası tənzimlənmənin inkişaf istiqamətləri	60
3.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması istiqamətində aparılan islahatların əsas istiqamətləri	65
3.3. Regionların vergi potensialının Azərbaycan Respublikasının büdcəsinin formalaşmasında rolu	74
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.....	79
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	84
ƏLAVƏLƏR.....	88
PEZIOME.....	90
SAMMARY.....	91
MAGİSTR DİSSERTASİYASININ REFERATI	92

GİRİŞ

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı-ölkənin vergi potensialının, regionların və onların bələdiyyələrinin vergi potensialının formalaşmasına müxtəlif amillərin təsirinin kifayət qədər öyrənilməməsi və Azərbaycanın vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün metodikanın işlənməsi zərurətindən irəli gəlir.

Vergi daxilolmaları büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşması üçün baza rolunda çıxış edirlər, bununla əlaqədar, bu gəlirlərin hesablanması, onların sərhədləri və artırılması ehtimalı məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Vergitutma gəlirlərinin həcmi vergi potensialı ilə birbaşa əlaqəlidir.

Vergilərin yığılması, böhran əleyhinə tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və stabil və məhsuldar iqtisadi inkişafın əldə olunması üzrə əsas ümumdövlət məsələlərinin həlli üçün vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir ki, bu da, həm bütövlükdə bütün ölkənin, həm də regional səviyyədə vergi potensialının vəziyyəti barədə ekstrospektiv informasiyaya tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirir.

Hazırda, məhz vergi potensialı regionların sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi haqqında müzakirələrin əsas obyektlərindən biridir. Müasir şəraitdə istənilən dövlət, regionların özünümaliyyələşdirmə imkanlarının ölçülməsi və büdcələr arası tarazlaşma siyasətinin tətbiqi şəklində təzahür edən dövlət dəstəyinin zəruriliyinin müəyyən edilməsi üçün vergi potensialı göstəricisindən istifadə edir.

Bu günə qədər, Azərbaycan Respublikasında vergi potensialının qiymətləndirilməsinin vahid texnologiyası müəyyən edilməmişdir. “Vergi potensialı” termininin özünün tərfi qanunverici aktlarda öz əksini tapmamışdır.

Bundan irəli gələrək, vergi potensialının nəzəri əsaslarının, onun qiymətləndirilməsi və formalaşması mexanizmi sahəsində beynəlxalq təcrübənin

hərtərəfli öyrənilməsinə, bu göstəricinin yüksəldilməsi vasitələrinin işlənməsinə və ölkə üçün, onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, universal qiymətləndirmə metodunun formalaşmasına tələbat mövcuddur.

Magistr işinin məqsəd və vəzifələri. Magistr dissertasiyasının məqsədi vergi potensialının nəzəri əsaslarının öyrənilməsindən, Azərbaycan Respublikasının vergi potensialının, onun formalaşmasına təsir edən amillərin, tədqiqindən, onun səmərəli şəkildə yüksəldilməsi üzrə tövsiyələrin və strategiyaların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədin əldə olunması üçün dissertasiyada aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmışdır:

* vergi və maliyyə potensialının konsepsiyasını ifadə etmək, onların mahiyyətini açıb göstərərək onların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

* onların anlayışlarına yanaşmaları təsnifləşdirmək, fərqləndirici xüsusiyyətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini aşkara çıxartmaq;

* vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin xüsusi əhəmiyyətini aşkara çıxartmaq;

* regionların inkişafında vergi potensialının iqtisadi rolunun müəyyən edilməsi;

* xarici ölkələrin vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili əsasında Azərbaycan üçün ən universal modeli müəyyən etmək;

* regionların vergi potensialının ekstrapropektiv qiymətləndirməsini aparmaq, ölkənin büdcəsinin formalaşmasında onların payını müəyyən etmək;

* xarici ölkələrdə və Azərbaycanda büdcələr arası tarazlaşmanı tədqiq etmək və dövlət yardımının və s. məqsədyönlülüyünü müəyyən etmək.

Magistr dissertasiyasının **tədqiqat predmeti** vergi potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsi prosesində meydana çıxan maliyyə və vergi münasibətləridir.

Tədqiqatın obyekti kimi ölkənin və onun regionlarının vergi potensialının formalaşması mexanizmi və vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi çıxış edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqatın əsasında yerli və xarici iqtisadçıların və vergişünasların: Ə.Ə.Ələkbərov, D.A.Bağirov, M.M.Sadiqov, A.F.Musayev, Y.A.Kəlibiyev, R.B.Məhərrəmov, L.Mayksell, Z.Səmədzadə, Ricardo Fenochietto, Carola Pessino, Luky Alfirman, Hemlata Rao, Y.Şumpeter, L.Xodova, Q.Randall, İ.Qorskiy, M.Dever, B.B.Roşupkina, R.Musqreyv, İ.X.Ozerov, İ.İ.Yanjul, P.Kuliyin, T.Yutkina, F.F.Xanafeyev, V.Sadkov, D.V.Vlasov, D.Çernik, M.R.Dzaqoyeva, P.A.Kadoçnikovun işləri dayanır.

Tədqiqatın metodologiyası və metodikası. Dissertasiya işinin metodologiyası idrakın ümumi elmi dialektik metoduna, nəzəri və praktiki materialın sintezinə, statistik tədqiqat, müqayisəli təhlil metodlarına, təsvir metoduna, həmçinin, materialın tədqiqinə formal məntiqi yanaşmaya əsaslanır. Dissertasiyada vergi potensialının yüksəldilməsi və onun qiymətləndirilməsi metodları sahəsində milli və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmışdır.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

* vergi potensialının anlayışı və roluna yanaşmada elmi-nəzəri baxışlar ümumiləşdirilmişdir;

* vergi potensialı ilə əlaqədar göstəricilər üzrə statistik məlumatlar öyrənilmiş və təhlil edilmişdir;

* Azərbaycanın regionlarının vergi potensialının indiki vəziyyətinə qiymət verilmiş və onun artırılması üzrə tövsiyələr edilmişdir;

* vergi potensialına təsir edən amillər müəyyən edilmişlər;

* vergi potensialının modifikasiyası və artırılması üzrə təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Magistr işinin elmi və metodoloji əsasını yerli və xarici iqtisadçıların və vergişünasların elmi işləri, elmi məcmuələrdə və dövri mətbuatda çap edilmiş məqalələr, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları və büdcənin vergi gəlirlərinin yığılması və vergi potensialının formalasmasının problemlərinə ünvanlanan digər materiallar təşkil edir.

Dissertasiyanın **statistik məlumat bazası** Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” haqqında fərmanı və s. məlumat materialları ilə təmsil edilmişdir.

Dissertasiyanın strukturu və həcmi.

İşin birinci fəslində vergi potensialının təyin edilməsinə konseptual yanaşmalar tədqiq edilmiş, regionların iqtisadi inkişafında vergi potensialının rolu aşkara çıxarılmış, vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin rolu nəzərdən keçirilmişdir.

İkinci fəsilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili aparılmış, metodlar daha geniş şəkildə öyrənilmiş, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin ən optimal variantı aşkar edilmiş, büdcələr arası tarazlaşmaya aid beynəlxalq təcrübənin icmalı həyata keçirilmişdir.

Üçüncü fəsilə büdcələr arası tarazlaşma sahəsində Azərbaycan Respublikasının siyasətinin istiqamətləri təhlil edilmiş, ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar, Azərbaycanın

regionlarının vergi potensialı, onların büdcənin formalaşmasında payı tədqiqi olunmuşdur.

Yekun nəticələr “ Nəticə və təkliflər”-də verilmiş və vergi potensialının artırılması üzrə təkliflər irəli sürülmüşdür.

Magistr işi girişdən, üç fəsildən, nəticə və təkliflərdən, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından, əlavələrdən ibarətdir. İşin əsas hissəsi 75 mətn səhifəsində öz yerini tapmış, özündə 23 cədvəli, 10 şəkli və 1 diaqramı birləşdirir.

FƏSİL I. VERGİ POTENSIALININ NƏZƏRİ ƏSASLARI VƏ MAHIYYƏTİ.

1.1 Maliyyə və vergi potensialının mahiyyəti.

Ölkənin stabil iqtisadi vəziyyətinin əsas şərtlərindən biri ölkənin cari xərclərini ödəyən maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasıdır. Dövlət, vergi siyasətini reallaşdıraraq, vergilərin yığılması sahəsində öz fəaliyyətini həyata keçirir. Vəzifələrin, o cümlədən, büdcənin doldurulması, iqtisadi artımın yüksəldilməsi üçün ehtiyatların axtarılması kimi vəzifələrin həlli üçün maliyyə xidmətlərinin həm bütövlükdə ölkə üzrə, həm də regional səviyyədə vergi və maliyyə potensialının düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanan obyektiv informasiyaya malik olmaları zəruridir.

Maliyyə “**potensial**” (“**potentia**”) terminin özü latın mənşəlidir. Onun etimoloji mənası “qüvvə, gücdür”. Onun iqtisadi mənası isə -“vəsaitlər, ehtiyatlar, mənbələr, hansılar ki, ortada mövcuddurlar və konkret vəzifənin, strategiyanın həyata keçirilməsi, müəyyən problemin həlli və s. üçün istifadə oluna bilərlər”.

İngilis dilli iqtisadi ədəbiyyatda “maliyyə potensialı” və “vergi potensialı” terminləri çox vaxt eyniləşdirilir. “Maliyyə potensialı” termininin məzmunu bu günə qədər kifayət qədər qeyri-müəyyəndir, o, tez-tez “vergi potensialı” terminin sinonimi kimi işlədilir.

Bu terminlərin sinonim olduğu belə ölkələrə misal olaraq ABŞ, Avstraliya, İsveç, Kanada, İsveçrə və s. göstərmək olar. MDB-nin çox ölkələrində olduğu kimi bizim ölkədə bu anlayışlar diferensiaslaşır. Əsas fərqləndirici cəhət ondan ibarətdir ki, maliyyə potensialı bütün maliyyə ehtiyatlarının köməyi ilə formalaşır, öz növbəsində vergi potensialı isə bu məcmunun ancaq müəyyən bir hissəsini təşkil edir. Maliyyə və vergi potensialları anlayışları prinsipial olaraq müxtəlif iqtisadi hadisələri ifadə edirlər və regionlar arasındakı müqayisə məqsədləri və büdcələr arasındakı hesablaşmalar sisteminin qurulması üçün diferensiaslaşma tələb edirlər. Vergi və maliyyə potensialının qiymətləndirilməsi üçün bu anlayışların həm geniş mənada, həm də dar çərçivədə izahı imkanlarının nəzərə alınması rasionaldır. Maliyyə və vergi potensialları haqqında tam təsəvvür formalaşdırmaq üçün bu anlayışları ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirək.

Geniş mənada “vergi potensial”-müəyyən ərazinin vergitutma ehtiyatları kompleksidir. Bir qədər dar, utilitar mənada “vergi potensial” anlayışı vergilər haqqında qanunvericilik çərçivəsində hesablanan vergi və yığımlar üzrə daxilolmaların maksimal mümkün həcmi ilə ifadə olunur.

Vergi potensialının iqtisadi mahiyyətinin açıb göstərən bir sıra interpretasiyalar mövcuddur. Vergi potensialına daha geniş xarakteristikaları V.Xristenko, İ.V.Vaçunov, V.V.Kuzmenko, S.N.Saranov, L.N.Arxiçeva və sairələrinin əsərlərində tapmaq olar. Cədvəl 1- də vergi potensialının təriflərinin hansısa bir hissəsini nəzərdən keçirək:

Müəllif	Tərif	Mənbə
Arxiçeva L.N.	Vergi potensialı-ərazinin vergitutma ehtiyatlarının regionun inkişafının makroiqtisadi göstəriciləri, vergilərin və rüsumların, yığılma dərəcəsi, orta tranzaksiya vergi xərcləri nəzərə alınmaqla məcmu həcmidir. Bu, ərazilərin gəlirlərinin o hissəsidir ki, hansı ki vergilərin vasitəsilə mövcud vergi qanunvericiliyinə uyğun olaraq büdcəyə müsadirə edilir.	Arxiçeva L.N.-Vergi potensialı: planlaşmada vergi daxilolmalarının istifadəsinin nəzəri və praktiki aspektləri.//“Vergilər və vergitutma”, 2008,№7

Kuzmenko V.V.	Vergi potensialı istər istəmər vergi yükü ilə əlaqələndir.	Kuzmenko V.V., Efimeç E.A. Vergi potensialı və vergi yükünün tədqiqinə institusional yanaşma. Şim. Qaf.DU elmi işlər toplusu. Seriya "Ekonomika" 2005, №1
---------------	--	---

Cədvəl 1. "Vergi potensialı" anlayışının tərifinə yanaşmalar.

Vergi potensialı və ya eynən "vergi qabiliyyəti" (tax capacity) anlayışının özünə tədqiq olunan ərazinin vergitutma ehtiyatlarının maksimal mümkün sayı daxil edilir, o daha çox dərəcədə vergi gəlirlərinin yaranmasının potensial imkanlarını, daha az dərəcədə isə göstəriciləri xarakterizə edir. Vergi potensialı daha çox ölkənin vergi siyasətindən, tətbiq olunan güzəştlərdən, vergi dərəcələrdən, vergitutma bazasında və digər göstəricilərdən asılıdır. Regionların vergi potensialı göstəricisini müəyyən edərək, biz regionların iqtisadi qüdrətini, vergitutma ehtiyatları ilə təminatı müəyyənləşdirmək və sonrakı stimullaşdırılma və məhdudlaşdırma siyasətini müəyyən etmək məqsədilə müqayisəli təhlil apara bilərik. Bu göstəricinin köməyi ilə regionların büdcə vəziyyətlərinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq mümkündür. **Regionun vergi potensialı**- bu, nəzərdə tutulmuş zaman müddəti ərzində (hesabat ili) mövcud ehtiyatlar, regionun iqtisadi yüksəlişi tendensiyası, regionda aparılan vergi siyasəti və digər amillər nəzərə alınmaqla vergi daxilolmalarının potensial həcmidir. Regionların vergi potensialının öyrənilməsinin mahiyyəti regional iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinin daha ətraflı araşdırılmasından, regional sənayenin inkişafı üzrə tədbirlərin işlənilməsindən, regionların investisiya cəlb edilməsinin yüksəldilməsindən və s. ibarətdir.

Regionların vergi potensialının əmsalını müəyyən edərək, biz regionların özlərini təmin etmək bacarıqlarını müəyyən etmək, vergitutma ehtiyatları ilə təminatı və region üçün sonrakı vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə onların maliyyə imkanlarını tutuşdura bilərik.

Regionun vergi potensialını müxtəlif nəzər nöqtələrindən interpretasiya etmək olar. Bu şərtlərin bəziləri Cədvəl 2-də göstərilmişdir.

Müəllif	Vergi potensialı-
A.L.Kalamieç A.D.Melnik	vergitutma bazalarından irəli gələrək hesablanan büdcəyə maksimal mümkün vergi daxilolmaların məcmusudur. Bu daxilolmalar regionun çərçivəsində, ödənilməsi qaydaları nəzərə alınmaqla mövcud vergi dərəcələrinə uyğun olaraq əldə edilə bilər.
N.M.Sabitova	1) dar mənada-bu, dövlətdə mövcud olan vergitutma sisteminə uyğun olaraq vergi ödəmələri vasitəsilə büdcəyə daxil olan maliyyə resurslarıdır. 2) geniş mənada- bu, region ərazisində, içərisində cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin əsas proseslərinin gətirdiyi “əhali-təsərrüfat-ərazi” sistemində vergitutma vasitəsilə səmərəli şəkildə səfərbər oluna bilən maliyyə resursları məcmusudur.
L.X.Cusoeva	ərazinin inkişafının məqsəd və vəzifələrinə uyğun olaraq büdcənin funksiyalarının reallaşması proseslərinə regional iqtisadiyyatın büdcə gəlirlərini generasiya etmək bacarığıdır.
N.S.Erko	vergitutma bazalarına uyğun olaraq hesablanaraq büdcəyə maksimal mümkün vergi daxilolmaların həcmidir. Bu daxilolmalar regionun ərazisində mövcud (və ya proqnoz) vergi dərəcələri üzrə onların region təsərrüfatçılığının hazırda mövcud olan şəraitində qəbul edilmiş ödənilmə qaydalarına uyğun olaraq hesablanması nəzərə alınmaqla əldə edilir.
A.E.Suqlobov	onun ərazisində real olaraq yığıla bilən, gözlənilən gəlirlər həcmimin qiymətləndirilməsidir.
İ.L.İqonina	1) geniş mənada- vergitutma sistemi vasitəsilə səfərbər edilə bilən maliyyə resurslarının ümumi həcmidir və ideal şəraitdə ərazidə əldə edilə bilən vergi daxilolmalarının maksimal məbləğindən ibarətdir. 2) dar mənada- mövcud qanunvericiliyə uyğun olaraq və vergi sisteminin tətbiqi vasitəsi ilə büdcəyə daxil olan maliyyə resurslarıdır.

T.F.Yutkina	Obyektiv iqtisadi termindir, yəni, bir sıra fərqlərdən (dil, praktikada onların formalizasiyası qaydaları) asılı olmayaraq özünün obyektivliyini itirməyən müəyyən proseslərin ümumiləşdirici (inteqral) göstəricisidir
-------------	---

Cədvəl 2. Regionun vergi potensialı anlayışına alimlərin baxışları haqqında məlumat cədvəli.

Müxtəlif regionların maliyyə imkanlarını tutuşdurmaq, regional maliyyələrin səmərəliliyini, onların özünü təmin etmələrini, özünü sərbəstliyini tam olaraq qiymətləndirmək üçün vergi potensialı göstəricisindən əlavə olaraq, maliyyə potensialı göstəricisindən istifadə olunur.

Maliyyə potensialı iqtisadi sistemlərin maliyyə strategiyasının əsas və vacib elementlərindən biridir. Maliyyə potensialı müəyyən ərazinin bütün cari maliyyə imkanlarını əhatə edir və çoxlu sayda elementlərdən ibarətdir. Onu, o cümlədən vergi potensialı kimi həm dar, həm də geniş mənada nəzərdən keçirmək olar.

Geniş mənada maliyyə potensialı iqtisadi aktivlərin məcmusundan ibarətdir, hansılar ki, dəyər qiymətinə və onların realizasiyası nəticəsində maliyyə vəsaitlərinin mənbəyi olmaq imkanına malikdirlər. Bu aktivlərə həm əsas fondlar, həm də, təbii ehtiyatlar və regionun hüdudlarında cəmləşmiş digər maddi nemətlər elementləri daxildir.

Əgər maliyyə potensialına dar mənada baxsaq bu, dövlətin pul (maliyyə) vəsaitləri kompleksidir ki, hansılar sonradan müəyyən məqsəd, problemin həlli üçün istifadə oluna bilərlər. Kompleksə həmçinin maddi nemətlərin, gəlirlərin, maliyyə resurslarının və ya digər qiymətliyərin yenidən bölüşdürülməsi yolu ilə əldə edilmiş vəsaitlər də aiddir.

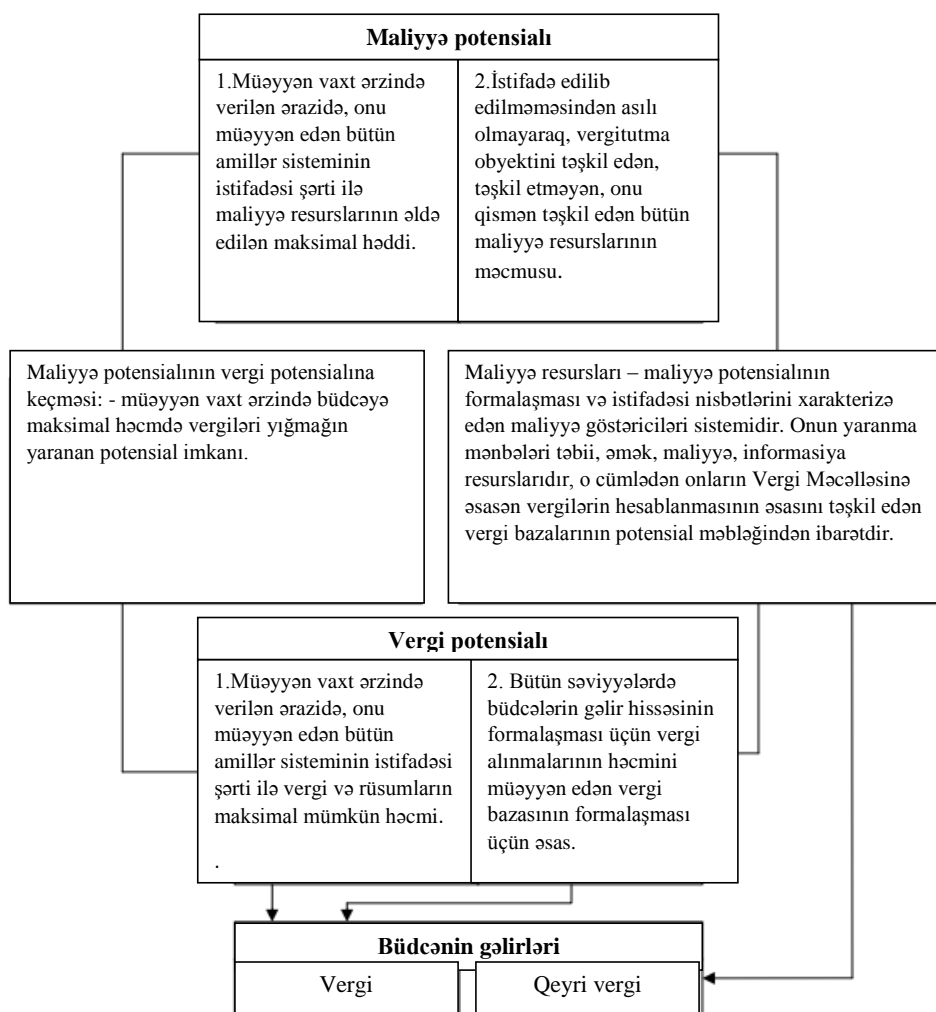
Müxtəlif yanaşmalardan irəli gələrək, maliyyə potensialının iqtisadi mahiyyətini müxtəlif müəlliflərin əsərlərində açmaq mümkündür və qeyd etmək lazımdır ki, onların fikirləri bir birindən tamamilə fərqlənə bilər (Cədvəl 3).

Yanaşmalar	Müəlliflər	Tərifin məzmunu
1. Resurs yanaşma	Kolesnikova N.A.	İqtisadiyyatın altı əsas subyektlərinin maliyyə resursları
	Kolomieç A.L. Melnik A.D.	Bu və ya digər regionun bütün maliyyə resurslarının məcmusu
	Leksin V.N. Şveçova A.N.	Regionun öz maliyyə resurslarının məcmu potensialı
2. Məhsuldar yanaşma	Borovikova E.V.	İstifadə edilməyən ehtiyatların parametrləri, hesaba alınmayan daxilolmalar və müxtəlif risk yaradan amillərin təsiri nəticəsində yaranan ziyan nəzərə alınmaqla gəlirlərin potensial ölçüləri.
	Sabitova N.M.	Regionun mövcud resurslarının müəyyən zaman dövründə müxtəlif iqtisadi subyektlərə gəlir gətirmək bacarığı.
	Merzlikina Q.S. Şaxovskaya L.S.	Potensial gəlirlərin, alınması mümkün olan pul formasında istehsal amillərinin bazar qiymətləndirilməsinin nəticəsi
3. Resurs- məqsədli yanaşma	Bulatova Y.İ	Bu, yığılmış, cəlb edilmiş və təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində yaranmış, iqtisadi agentlərin sərəncamına daxil olan, regionun sosial-iqtisadi inkişafının strateji məqsədlərinin əldə edilməsini şərtləndirən maliyyə resurslarının məcmusudur.
	Zençenko S.V.	Regionların iqtisadi fəaliyyətinin dayanıqlığının dəstəklənməsi üçün zəruri olan ərazidə mövcud maliyyə və pul vəsaiti resurslarının məcmusudur.
	Tişutina O.İ	Konkret ərazinin sosial-iqtisadi inkişafını şərtləndirən, region daxilində səfərbər edilən maliyyə resurslarının, kommersiya əsasında kənardan cəlb edilən vəsaitlərin, regional ehtiyatların, həmçinin, onların istifadəsindən potensial gəlirlərin məcmusudur.
	Kameneva E.V.	Respublika hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının sərəncamında olan maliyyə resurslarının ümumi məbləği, hansılar ki, göstərilən hakimiyyət pilləsinin üzərinə qoyulmuş funksiyaların onlar tərəfindən yerinə yetirilməsi üçün obyektiv şəkildə istifadə oluna bilər.

4. Proses- resurs yanaşma	İsayev E.A.	Maliyyə sisteminin və nizamlaşma mexanizminin maliyyə resurslarının məcmu potensialını formalaşdırmaq bacarığı.
	Atayeva A.Q.	Maliyyə resurslarına çevrilən məcmu maliyyə imkanları

Cədvəl 3. “Maliyyə potensialı” anlayışının tərifinə alimlərin baxışları.

Cədvəl 3-ün göstəricilərinə görə “maliyyə potensialı” anlayışının şərhinin müəyyən edilməsində əsas amil kimi müəlliflər maliyyə resurslarını hesab edirlər, bu da onunla əlaqədardır ki, maliyyə potensialının reallaşmasının nəticəsi maliyyə resurslarıdır. Lakin, bu maliyyə resursları və maliyyə potensialı anlayışlarını eyniləşdirmək olmaz. Birincisinə ancaq o pul vəsaitləri aiddirlər ki, onlar faktiki olaraq istifadə olunurlar, ikincisinə isə, bütün növ mənbələr, həmçinin istifadə olunmayan və ya əldən verilmiş gəlirlər də daxil olmaqla, gəlirlərin maliyyə resurslarına çevrilməsi aiddir.

Cədvəl 4. Vergi və maliyyə potensiallarının və büdcə resurslarının qarşılıqlı əlaqəsi.

Vergi potensialından fərqli olaraq maliyyə potensialının tərkibinə, o cümlədən, o resurslar daxildir ki, onlar vergitutma obyekt deyillər. Bununla belə, həmçinin, bu anlayışlar arasında mövcud olan qarşılıqlı əlaqəni qeyd etmək lazımdır, və onu cədvəl 4-də izləmək mümkündür.

Bütövlükdə, vergi və maliyyə potensialları büdcənin gəlir hissəsini formalaşdırırlar, deməli, nə qədər bu göstəricilər yüksək olarsa, bir o qədər ölkənin iqtisadi vəziyyəti yaxşı olacaqdır. Vergi potensialı müəyyən zaman anında vergilərin dövlət və ya yerli büdcəyə gəlir gətirmək bacarığıdır, maliyyə potensialı

isə bütün mümkün maliyyə resurslarının (imkanlarının) büdcəyə gəlir gətirmək bacarığıdır. Onlar öz növbəsində ölkədə aparılan büdcə-vergi siyasətindən birbaşa asılıdırlar. Əksər hallarda bu siyasət regional büdcənin, daxili resursların (ehtiyatların) aşkar edilməsi vasitəsilə regionların özünü maliyyələşdirmə bacarığının formalaşmasına yönəlib. Vergi və maliyyə potensiallarını müəyyənləşdirərək, regionun maliyyə müstəqilliyini kəmiyyətcə qiymətləndirmək mümkündür.

1.2. Vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin rolu.

Müxtəlif alimlər tərəfindən vergi potensialı anlayışının tövsiyə edilən təriflərini tədqiq edərək, onu qeyd etmək zəruridir ki, vergi potensialının qiymətləndirilməsi vergi potensialı həcminə təsir edən vergi siyasəti amilini də qarşılıqlı vergi münasibətləri strukturunun ayrılmaz komponenti kimi nəzərdə tutur.

İqtisadiyyatın səmərəli və məhsuldar nizamlanması, onun proqressiv inkişafının təmin edilməsi, investisiya, kiçik və orta biznesin fəaliyyəti üçün münbit şəraitin formalaşdırılması daha çox düzgün qurulmuş vergi siyasətindən, vergi nizamlamasından asılıdır. Vergi siyasətini reallaşdıraraq, dövlət vergilərin yığılması sahəsində öz fəaliyyətini həyata keçirir. Lakin vergi siyasətinin istiqamətliliyi təkcə dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin genişləndirilməsi funksiyasından irəli gəlməməlidir, daha çox əsas maliyyə mexanizmi funksiyasına istehsalın stimullaşdırılması və nizamlanmasına, sosial zəmanətlərin verilməsinə meyllənməlidir. Vergi siyasətinin həyata keçirilməsi sosial-iqtisadi məsələlərin həllinə yönəlmişdir, bununla belə, onun həyata keçirilməsi zaman nəticələr həm müsbət, həm də mənfi ola bilər.

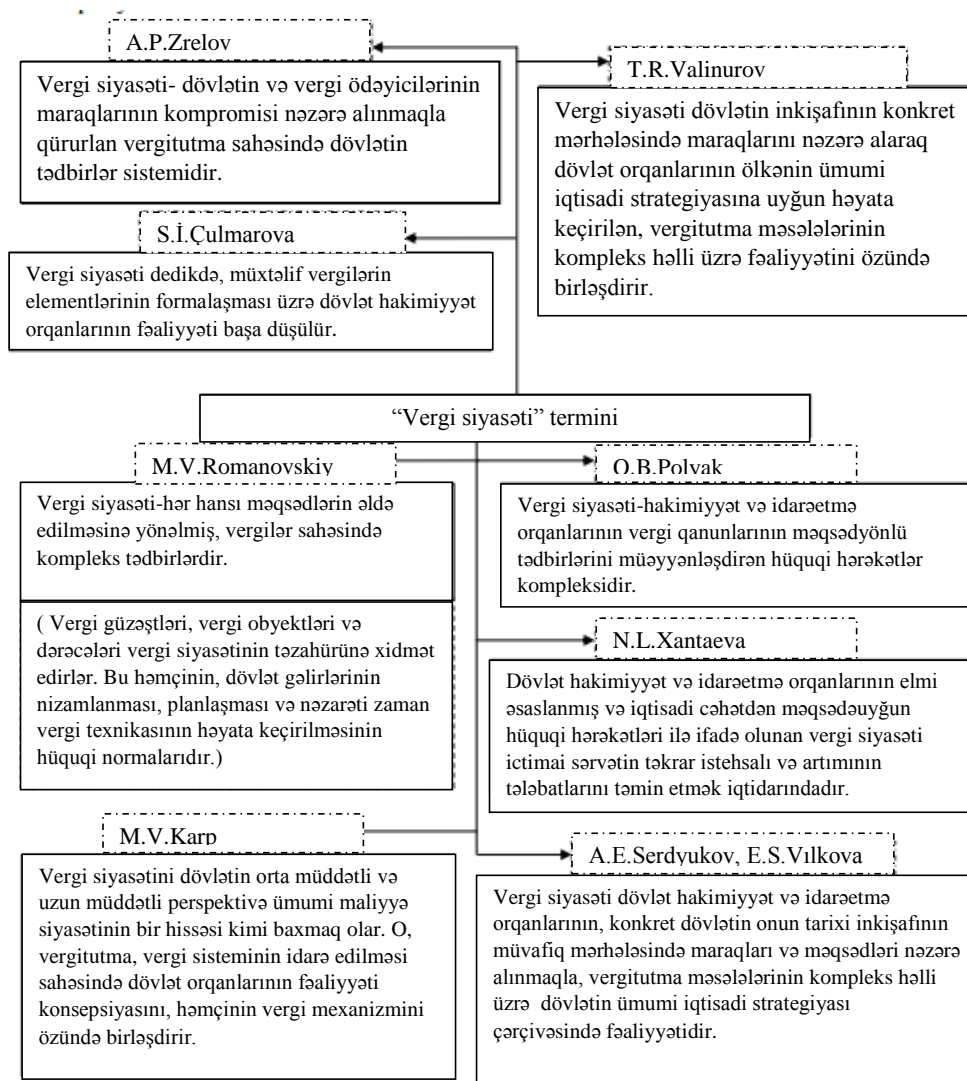
Vergi potensialının formalaşmasının mənbəyi regionun(ərazinin) mövcud ehtiyatlarıdır. Bu zaman, aydındır ki, vergi rüsumları və ödənişləri mənbələrinin çox hissəsinin akkumulyasiyası meqapolislərdə və şəhərlərdə baş verir. Vergi siyasəti vergi potensialının həcminə böyük təsir göstərən ayrılmaz elementdir. O,

vergi potensialının formalaşması və inkişafına təsir edən xarici amillərin sırasına daxil edilir.

Vergi siyasəti ölkənin, cəmiyyətin ayrı-ayrı sosial qruplarının maddi tələbatlarının, o cümlədən, maliyyə resurslarının bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsinin köməyi ilə dövlətin iqtisadi yüksəlişini təmin etmək məqsədilə dövlətin vergi sisteminin təşkili üzrə ölkənin taktiki və strateji maliyyə, iqtisadi və hüquqi tədbirlər kompleksidir. O, dövlətim milli sərvətinin yığılımı və səmərəli istifadəsinin stimullaşdırılmasına, cəmiyyətin və dövlətin maraqlarının uzlaşmasına, sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə yönəlib.

Vergi siyasəti anlayışına fərqli yanaşmaları Şəkil 1.-də nəzərdən keçirmək mümkündür.

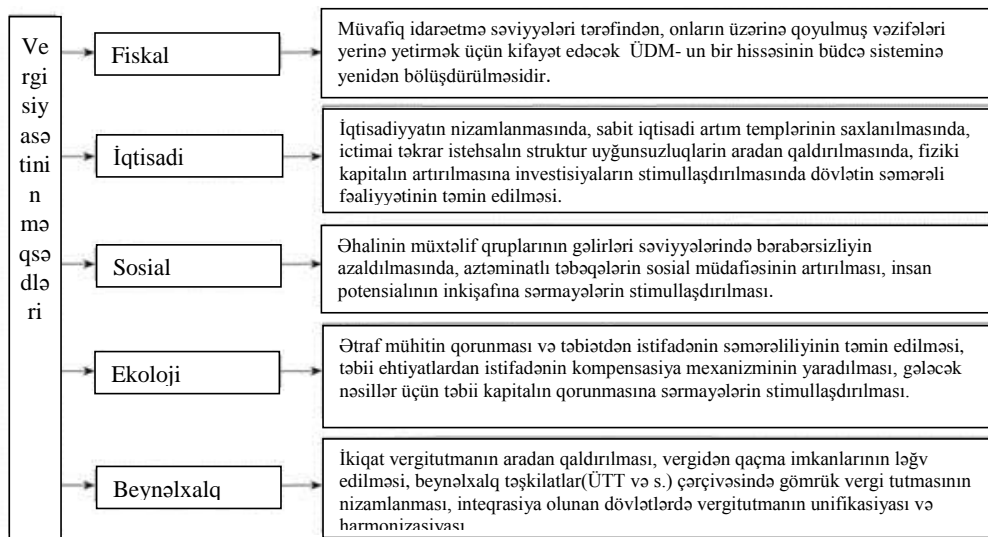

Səkil 1. “Vergi siyasəti” termininin tərifləri sistemi

Hər bir dövlət öz iqtisadiyyatının vəziyyəti, coğrafi mövqeyi, milli xüsusiyyətləri və bir sıra digər amillərdən asılı olaraq özünəməxsus və təkrarolunmaz vergi siyasətinə malikdir. O, yazılmış qanunların həyata keçirilməsi üçün deyil, ilk növbədə onların təkmilləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulub. Müvafiq olaraq, dövlətlərin qarşısında duran məqsədlər əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənirlər. Vergi siyasətinin məqsədlərini təsnifləşdirərək, ən vaciblərini: fiskal, iqtisadi,

beynəlxalq, ekoloji, sosial və s. ayırmaq olar. Onların məzmunu Cədvəl 5- də göstərilmişdir.

Cədvəl 5. Dövlət vergi siyasətinin məqsədləri haqqında məlumat cədvəli.

Vergi siyasətinin üç növü mövcuddur.

I. Maksimal vergilər siyasəti. Bu tipin əsasında “mümkün olanın hamısını götürmək” prinsipi durur. Lakin bu halda dövləti “vergi tələsi” gözləyir, belə ki, vergi dərəcəsinin artırılması büdcəyə gəlirlərin artmasına gətirib çıxarmır, və kölgə iqtisadiyyatının artması mümkündür. Bu tip üçün dərəcə həddini alimlər 50% müəyyənləşdirirlər.

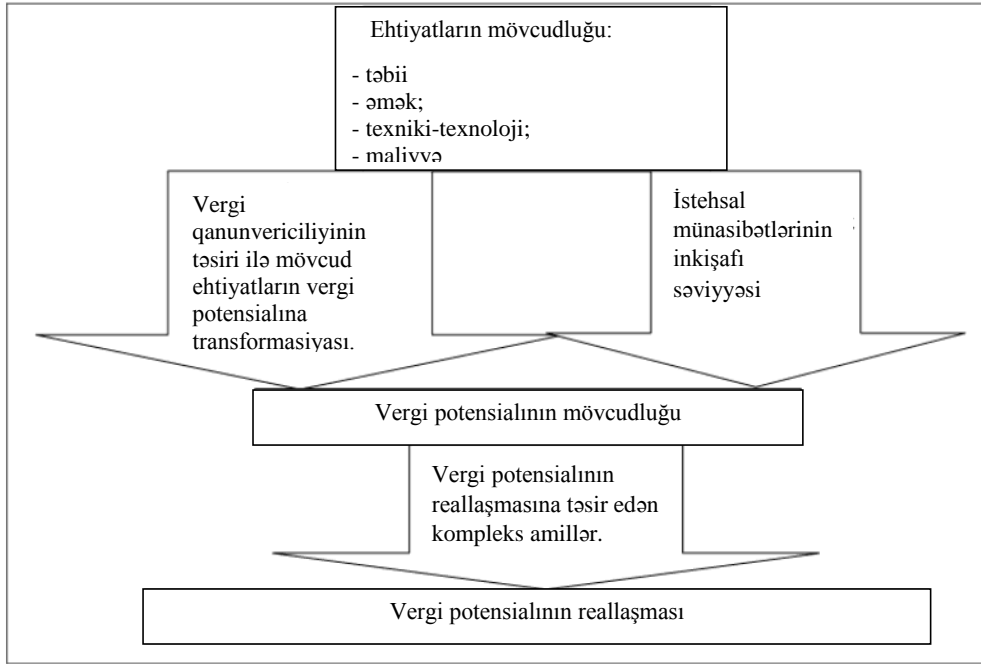
II. Optimal vergilər siyasəti. O, sahibkarlıq fəaliyyətinin səmərəli inkişafına, onun rəqabət qabiliyyətliliyinin artmasına kömək edir, kiçik və orta biznes üçün münbit şərait yaradır, mikro müəssisələrin və fərdi sahibkarların sayının artmasına səbəb olur, təkrar istehsalın genişlənməsi baş verir, investisiya cəlbediciliyi artır. Bu siyasətin mənfi cəhəti dövlət büdcəsinə gəlirlərin azalması səbəbindən sosial proqramların azalmasıdır,

III. Yüksək sosial yönümlü yüksək dərəcəli vergilər siyasəti. Bu cür siyasət zamanı dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlərin əsas hissəsi sosial fondların artırılmasına yönləndirilir.

Güclü iqtisadiyyata malik ölkələr üçün bütün üç növ siyasətin ahəngi mümkündür. İndiki dövrdə Azərbaycanda vergi siyasətinin ikinci tipi tətbiq olunur. Vergi siyasətinin müxtəlif ahənglərinin və ya konkret tipinin tətbiqi ilə vergi potensialının ölçüsü də onun qiymətləndirilməsi forması ilə birlikdə dəyişir.

Müxtəlif ölkələrin praktikasından aydın olur ki, müəyyən ərazinin(regionun) vergi potensialının artması vergi yükünün artırılması yolu ilə deyil, vergitutma bazasının genişləndirilməsi ilə mümkündür. Yeni müəssisələrin sayının artması, iqtisadiyyatın geriləyən sahələrinin aktuallaşdırılması, ixrac yönümlü siyasətin həyata keçirilməsi vergi daxilolmalarının artım tempini yüksəldir və regionların maliyyə müstəqilliyinin güclənməsinə kömək edir. Vergi potensialının yüksəldilməsi həm ayrı-ayrılıqda regionların, həm də bütövlükdə ölkənin sosial-iqtisadi vəziyyətinin gələcək dinamik inkişafına səbəb olur.

Vergi potensialının formalaşmasını geniş şəkildə nəzərdən keçirərək, şəkil 2-dən biz görürük ki, vergi qanunvericiliyi, səmərəli qurulmuş vergi siyasəti vergi potensialının formalaşmasının bazis şərti olaraq, təsiredici amillərin məcmusunda ən vacibi kimi çıxış edir. Deməli, vergi siyasəti elə bir şəkildə qurulmalıdır ki, o, vergi potensialının formalaşmasına təsir etməklə yanaşı, həmçinin, büdcəyə vergi daxilolmaları şəklində vergi potensialının gələcək reallaşmasına gətirib çıxartсын.

Şəkil 2. Vergi potensialının formalaşması və reallaşması prosesi.

Azərbaycanda iqtisadiyyatın indiki vəziyyətini, neftin qiymətinin 4 dəfə azalmasını, milli valyutanın məzənnəsinin aşağı düşməsinə nəzərə alaraq böhran əleyhinə tədbirlər həyata keçirilir və vergi siyasətinə böyük öhdəliklər həvalə olunub. Yaranmış vəziyyətlə əlaqədar, Azərbaycan Respublikasının Hökuməti son vaxtlarda həm bütövlükdə ölkənin, həm də regionların vergi potensialının inkişafı konsepsiyasının əks olunduğu bir sıra normativ aktlar qəbul edir, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti fərmanlar imzalayır.

Aparılan siyasət büdcənin gəlir hissəsinin doldurulması üçün yeni resursların axtarılmasına və vergi potensialından tam şəkildə istifadə olunmasına yönəlmişdir; o cümlədən:

1. biznes-mühitin yaxşılaşdırılması və təkmilləşdirilməsi. Vergilər Nazirliyinin nümayəndələrinin sahibkarlarla görüşlərinin sayını artırmaq, onları sahibkarlıq fəaliyyətinə dövlət dəstəyi tədbirləri, dövlət qeydiyyatı üsulları, vergi uçotunun aparılması metodları və s haqqında məlumatlandırmaq lazımdır. Yerli istehsalın artırılması və biznes mühitin yaxşılaşdırılması məqsədilə 2016-cı ildən

sahibkarlıq sahəsində vergi yoxlamaları 2 il müddətinə dayandırılmışdır. Xüsusi icazə tələb edən sahibkarlıq fəaliyyəti növlərinin sayı 59-dan 37-yə azaldılmış və onların verilməsi prosedurası sadələşdirilmişdir.

2. ölkədə qeyri-neft sektorunun inkişafı, regionların vergi potensialının formalaşması zaman əsas prioritetlərdən biridir. Neft məqsəd deyil, bir vasitədir və onun köməyi ilə əvvəlcə neft, indi isə həm də qeyri-neft sektoruna investisiyalar cəlb olunmuşdur.

3. milli iqtisadiyyatın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası. İnteqrasiya səviyyəsinin seçimi ölkədə və dünya iqtisadi sistemindəki yaranmış situasiyadan asılıdır. Bu məqsədlə Azərbaycan aşağıdakı təşkilatlarla əməkdaşlıq edir:

a. Beynəlxalq Valyuta Fondu, Dünya Bankı, İslam İnkişaf Bankı, Avropa yenidənqurma və inkişaf bankı, müxtəlif ölkələrin kommersiya bankları və s. kimi beynəlxalq və regional maliyyə-kredit institutları ilə;

b. Müstəqil Dövlətlər Birliyi, Avropa İttifaqı, Birləşmiş enerji sistemi, GUAM və s. kimi regional təşkilatlarla;

c. beynəlxalq iqtisadi təşkilatlarla.

4. Bakı-Abşeron regionunda iqtisadiyyatın cəmlənməsinin azaldılması, qalan regionların özünü maliyyələşdirmənin artırılması, onların vergi potensiallarının yüksəldilməsi. Regionlarda sosial və infrastruktur təminatına, yeni müəssisələrin, təşkilatların, iş yerlərinin yaradılmasına və bunların yekunu kimi əhəlinin məşğulluğunun artırılmasına və kasıblıq səviyyəsinin aşağı salınmasına xüsusi fikir verilməlidir. O cümlədən, qeyd etmək lazımdır ki, iqtisadi cəmlənməni regionlara istiqamətləndirmək məqsədilə ölkənin regionlarında vergi dərəcələrinə yenidən baxılmalıdır.

5. mövcud olanlardan əlavə yeni satış bazarlarına çıxmaq, ixrac potensialının, onun həcmnin və çeşidinin artırılması. 2016-2020-ci illərdə Azərbaycanda istehsal olunan qeyri-neft məhsullarının ixracını həvəsləndirmək

üçün dövlət büdcəsindən ixrac olunan məhsulun gömrük dəyərinin 3%-i sahibkarlara ödəniləcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, son illərdə sahibkarlar MDB ölkələrinin bazarlarına çıxmağa üstünlük verirlər, lakin, alternativ variantlar da tapmaq mümkündür ki, orada həmin məhsulu daha yüksək qiymətə reallaşdırmaq mümkündür.

6. yerli bazarın formalaşdırılması məqsədilə onun qorunması. Xarici ticarətin stimullaşdırılması üçün proteksionizm mexanizmləri və ixracatçıların həvəsləndirilməsi. Bu məqsədlə, yerli istehsalçıları dempinqli və subsidiyalı idxaldan qorumaq üçün antidempinq, kompensasiya və müdafiə tədbirləri həyata keçirilməlidir.

7. vergi pozuntuları ilə mübarizə məqsədilə tədbirlərin keçirilməsi, yerinə yetirilməyən ödənişlərin həcminə baxılması, səbəblərin araşdırılması. 2016-cı ilin birinci rübündə qanunsuz sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olma və vergidən yayınma ilə əlaqədar 135 cinayət işi açılmışdır. Dövlət büdcəsinə 4 milyon 618 min manat vəsaitin ödənilməsi təmin edilmişdir.(27)

8. yeni investisiyaların cəlb edilməsi əlverişli şəraitin yaradılması. Hal hazırda Azərbaycanda xarici sərmayə ilə 7000-dən yuxarı şirkət və təşkilatlar fəaliyyət göstərir. 2016-cı il ərzində bütövlükdə iqtisadiyyata 20 milyard ABŞ dolları sərmayə qoyulmuşdur. İkiqat vergiqoymanı aradan qaldırmaq üçün beynəlxalq müqavilələr bağlanır ki, onların sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: Avstriya (qüvvəyə minmə tarixi-23.02.2001), Finlandiya (29.11.2006), Estoniya (27.11.2008), Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (25.07.2007), Makedoniya (11.08.2013), Serbiya (01.12.2010), Yaponiya (11.04.2008) və s.(28)

9. vergitutma sahəsində əhalinin məlumatlandırılmasının artırılması, vergi mədəniyyətinin formalaşdırılması, vergi təbliğatı. Bu da gələcəkdə vergi daxilolmalarının artmasına gətirib çıxarır. Məsələn, Vergilər Nazirliyinin dəstəyi ilə ATV telekanalında “iqtisadi zona” verilişi açılmışdır. Belə tədbirləri təşviq etmək zəruridir.

10. həm vergi ödəyicilərinin, həm də dövlətin maraqlarının ifadə olunmasına kömək edən optimal vergi dərəcələrinin formalaşması.

11. zəif inkişaf etmiş sahələrin formalaşdırılması və ya yaxşılaşdırılması. Çoxlu sayda əmək ehtiyatlarının məşğul olduğu tikinti sektoruna; sığortaya,- mühüm hadisələrdən biri ziyanın vahid sistemi AUDATEX-in tətbiqi, 2015-ci ilin mayında Green Card beynəlxalq sisteminə qoşulma (faktiki olaraq tətbiq 2016-cı ildən başlanmışdır) ; kənd təsərrüfatına və s. xüsusi diqqət ayrılır.

12. Azərbaycan Respublikası rezidentləri və qeyri-rezidentləri arasında vergi yükünün tarazlaşdırılması.

13. vergi ödəyicilərinin hüquqlarının genişləndirilməsi.

14. ölkədə vergi idarəçiliyinin təkmilləşdirilməsi, avtomatlaşdırma, biznes prosedurların qeydiyyatı üçün vergi ödəyicilərinə göstərilən elektron xidmətlərin sayının artırılması.

Beləliklə, vergi siyasəti dövlətin əsas alətidir, onun köməyi ilə ölkə vergi potensialını formalaşdırır, inkişaf etdirir, və onun səmərəli istifadəsi zaman yüksək zirvələrə çatmaq olar. O, yüksək dərəcədə, maraqların və özünün əsas funksiyalarını həyata keçirmək məqsədilə ölkənin resurslara olan tələbatının təmin edilməsi nəzərə alınmaqla qurulmalıdır, və bu zaman iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sosial –iqtisadi inkişafını sövq etməlidir.

1.3. Regionların iqtisadi inkişafında vergi potensialının rolu.

Regionların iqtisadi inkişafı strategiyası – ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının uzunmüddətli vəzifələrinin, bu vəzifələrin həllinə regionların rəşional töhfəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməsinə yönələn, real zəminlərlə və onların inkişafının məhdudiyyətləri ilə müəyyən edilən kompleks tədbirlərdir. Ölkənin iqtisadi inkişafı regionların sosial-iqtisadi inkişafından birbaşa asılıdır. Regionların inkişafı bir sıra konkret əməliyyatların vasitəsi ilə reallaşır:

* vergi bazası genişlənilir;

- * yeni iş yerləri açılır;
- * sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaradılır;
- * kənd təsərrüfatı stimullaşdırılır.

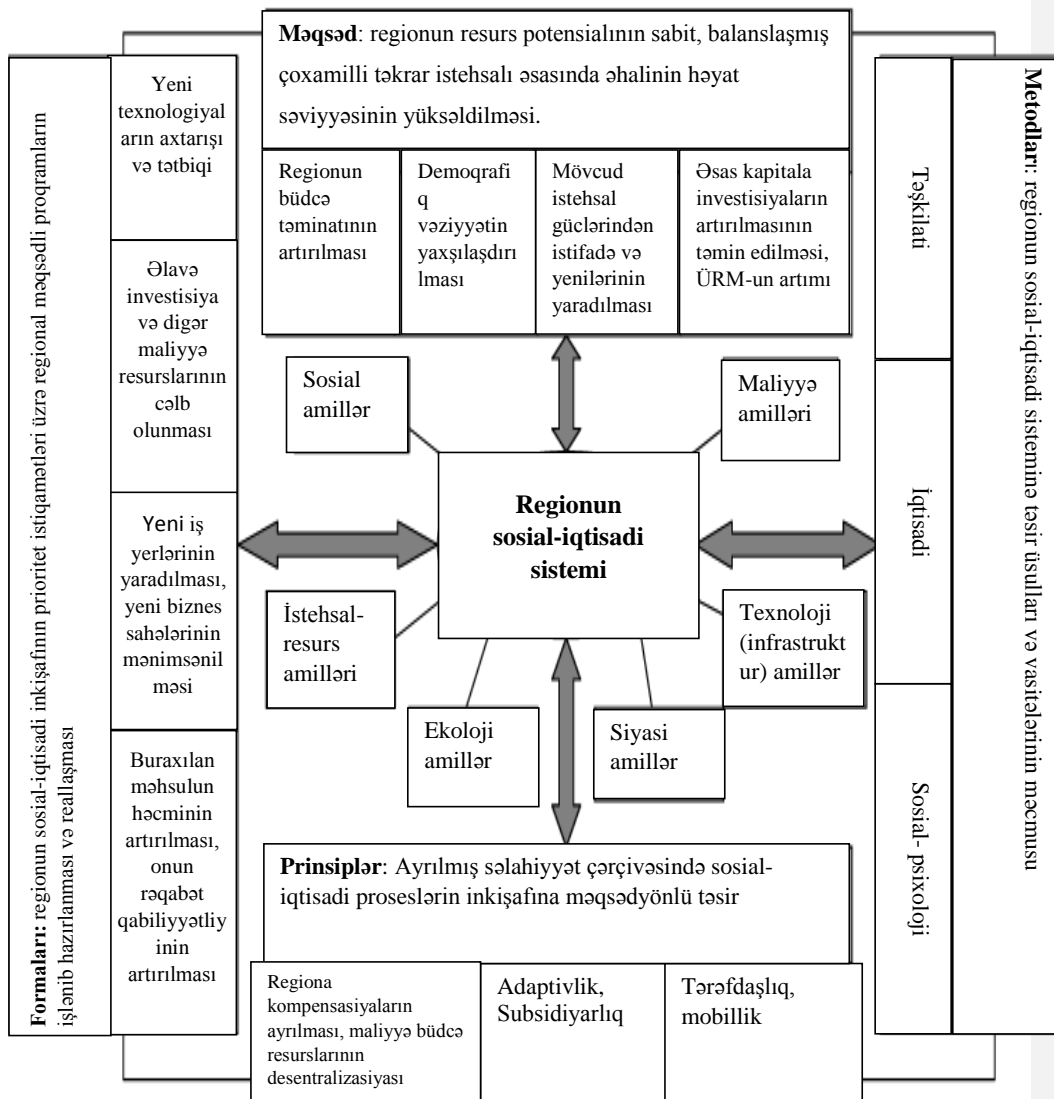
Regionların iqtisadi inkişafı-böyük sayda meyarları nəzərə alan universal prosesdir. O, böhran zamanı xüsusilə aktual olur. Regionların strateji inkişafında bəzən güclü fərqlər ola bilər. Bu fərqlər təkcə inkişaf səviyyəsinin vəziyyəti ilə deyil, və həm də, regionların fərqləndirici xüsusiyyətləri ilə, onların maliyyə, vergi, iqtisadi büdcə potensialları ilə, müəyyən sahələrdə ixtisaslaşması ilə, tarixi-coğrafi yeri və s. şərtlənilir. Regional ehtiyatların çatışmazlığı və ya yoxluğu zamanı iqtisadi inkişaf istehsalın həvəsləndirilməsi yolu ilə əldə olunur.

Regionların iqtisadi inkişafı məqsədləri kimi aşağıdakılar çıxış edir:

- * regionların gəlirlərinin artırılması;
- * kasıblıq səviyyəsinin azaldılması;
- * regionların imkanlarının tarazlaşdırılması;
- * işsizlik səviyyəsinin azaldılması, məşğulluğun artırılması;
- * infrastrukturun yaradılması və modernləşdirilməsi;
- * səhiyyənin təkmilləşdirilməsi, təhsilin yaxşılaşdırılması.

Regionların stabil iqtisadi inkişafına nail olmaq üçün, dövlət bütün mümkün vasitələrdən: büdcələr arası tarazlaşma, vergi tənzimlənməsi, pul vəsaiti tənzimlənməsi və s. istifadə edir, bu zaman bir sıra sosial, infrastruktur, demoqrafik və digər amilləri nəzərə alır (şəkil 3).

Şəkil 3. Regionun məcmu sosial-iqtisadi inkişafı mexanizmi.

Dövlət, regionların vergi potensialını artıraraq onların sosial-iqtisadi yüksəlişini stimullaşdırır, yəni, regionların müstəqilliyi və özünü təminatı artır. Azərbaycan Respublikasının hazırki vergi siyasəti regionların iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin stimullaşdırılmasına və dinamik inkişafına, əvvəllər istifadə olunmayan ehtiyatların aşkara çıxarılmasına yönəlib. Azərbaycanın regionlarının

inkişafı məsələsi indiki dövrdə birinci yerdədir. Sırr deyil ki, dövlətin vergi potensialının əsas hissəsi paytaxt və onun ətraflarında cəmləşmişdir. Dağlıq Qarabağ , Kəlbəcər-Laçın, Dağlıq Şirvan və digər regionlarda yerləşən müəssisələrin əksəriyyəti fəaliyyət göstərmirlər. Bütün ölkə üzrə vergi daxilolmaların ümumi həcmnin 93%-i Bakı şəhərinin, və ancaq 7%-i qalan rayonların payına düşür.

Azərbaycan Respublikasının vergi potensialını tədqiq edərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, ölkədə böyük həcmdə reallaşmamış vergi potensialı mövcuddur. Onun reallaşması üçün, nağdsız hesablaşmaların sayının artırılması, vergidən yayınma hallarının azaldılması tələb olunur. Regionların vergi potensialının reallaşmasının əsas vasitələrindən biri dövlət layihələri, strategiyaları, proqramları, planlarıdır, hansılar ki, öz növbəsində sosial-iqtisadi inkişafa müsbət təsir göstərirlər. Dövlət bu proqramların köməyi ilə regionlara əmək ehtiyatlarını cəlb edərək regionların özünü maliyyələşmə, özünü təminat məsələləri ilə bağlı problemlərinin həllinə yönəlmiş iri miqyaslı investisiya və elmi-texniki layihələri həyata keçirir, işsizliyi azaldır. Bu proqramların həyata keçirilməsi qeyri-neft sektorunun formalaşmasına, möhkəmlənməsinə və inkişafına böyük təkan verir.

Belə proqramların sırasına “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramını” aid etmək olar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev qeyd etmişdir: “Regionlarda infrastruktur layihələri reallaşdırılmalı, iş yerləri, sosial təyinatlı müəssisələr yaradılmalıdır ki, ölkənin inkişafı hərtərəfli və davamlı olsun”. 2016-cı ildə regionların inkişafına 3.6 milyard AZN həcmində vəsait yönəldilmişdir. Bu vəsaitlərin hesabına yol-nəqliyyat sahəsində infrastruktur yenilənmiş, su təchizatı, eklektik enerjisi ilə, qazla təminat yaxşılaşmış, yeni “ASAN xidmət” mərkəzləri istismara verilmiş, texniki avadanlıqların, beton məmulatlarının, metal konstruksiyaların istehsalı üzrə 270 sənaye müəssisələri, zavodlar, tekstil fabrikləri və s. açılmışdır. İstehsal 2.4%, qeyri-neft sənayesi isə 8.4% artmışdır.(4,28)

Nəzərə alaraq ki, 2015-ci il “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilmişdi, bu sahəyə xüsusi diqqət ayrılmışdır. Qeyri neft ixracının çox hissəsini təşkil edən kənd təsərrüfatı 6.6% artmışdır. Bu sahənin inkişafı üçün iri meliorasiya layihələri həyata keçirilmişdir. Taxtakörpü və Şəmkir çay su anbarları tikilmiş, Samur-Abşeron kanalının yenidən qurma layihəsi reallaşmışdır. Şimal-qərb regionunda, o cümlədən, Siyəzən, Şabran, Xızı, Şəmkir və onlara bitişik rayonlarda yaxın zamanlarda yeni fermer təsərrüfatları yaradılmalı idi. Buğdanın idxalı və satışı, buğda unu və çörəyin istehsalı və satışı ƏDV-dən azad edilmişlər ki, nəticədə, unun topdansatış qiyməti, un və çörəyin pərakəndə satış qiymətləri əvvəlki səviyyələrində qalmışdır. Həmçinin heyvandarlığın inkişafı üzrə yeni təkliflər nəzərdən keçirilir.

Regionların iqtisadiyyatını dirçəltmək, onların vergi potensialının yaxşılaşdırılması üçün investisiyaların cəlb edilməsi də az əhəmiyyət kəsb etmir. Əlbəttə, sərmayəçiləri yüksək mənfəətlilik əmsalı və aşağı risk əmsalı olan sahələr maraqlandırır, hansı ki, regionların vəziyyəti haqqında bunu əminliklə demək olmaz. Bunun üçün, daha əlverişli vergi şəraiti yaratmaq, daha ucqar və az inkişaf etmiş regionlar üçün vergitutma sahəsində güzəştlərin sayını artırmaq lazımdır.

Aşağıda, ölkənin vergi potensialının artmasında mühüm rol oynayan regional müəssisələr misal olaraq göstərilmişdir.

Son dövrlərdə, fəaliyyət göstərən regional müəssisələrdən biri, Masallı rayonunda yaradılmış “**Embawood**” ASC olmuşdur. Müəssisə müxtəlif ofis və məişət mebellərinin, o cümlədən də, yarımfabrikatların istehsalı ilə məşğuldur. Şirkət tərəfindən son 3 ildə dövlət büdcəsinə vergi ödəmələri və sosial ödənişlərin həcmi 25 milyon AZN olmuşdur. Hal hazırda müəssisədə 2000 nəfərə yaxın işçi çalışır. Şirkət Gürcüstan, Rusiya, Qazaxıstan, Türkmənistan və s. ölkələrə ixrac həyata keçirir.

Fəaliyyət göstərən digər regional müəssisə “**Şəki-İpək**” ASC-dir. Bu şirkətin Şəki-Zaqatala rayonunda fəaliyyəti hesabına 20000 yaxın yerli əhali

mövsümi işlərə cəlb olunurlar. Müəssisənin məhsulları rəqabət qabiliyyətlidir və əsasən ixrac üçün nəzərdə tutulub. Tikinti materialları sənayesi sahəsində xüsusi yeri “**Mətanət-A**” şirkəti tutur. Onun tərkibinə 7 zavod daxildir. Hal hazırda şirkətdə 800 nəfərdən çox adam işlə təmin olunmuşdur. Yeni zavodların tikintisi ilə əlaqədar daha 1500 yeni iş yerinin açılması nəzərdə tutulur.

2000-ci ildə hazırkı vaxtda un və un məmulatlarının istehsalı üzrə regionun ən iri müəssisələrindən biri olan “**NEON**” firmasının açılışı olmuşdur. Şirkət öz məhsullarını Gürcüstana, İrana, o cümlədən 2016-cı ildən Türkmənistana və digər MDB ölkələrinə ixrac edir. İşçilərin sayı 150 nəfərdən çoxdur. Vergi kodeksində edilən dəyişikliklər, o cümlədən, buğdanın idxalı və satışı, unun və çörəyin istehsalı və satışının ƏDV-dən azad edilməsi belə təşkilatların fəaliyyətini stimullaşdırdı.

Qəbələ rayonunun müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərən müəssisələrinin arasında “**Gilan Holding**” aqrosənaye kompleksini qeyd etmək lazımdır ki, onun ərazisi 26 hektar təşkil edir. Onun tərkibinə konserv zavodu, findıq emalı zavodu, çörək zavodu, tikinti materialları istehsalı üzrə müəssisələr, asfalt zavodu, qum-çınqıl zavodu və s. daxildir. Hal hazırda kompleksdə 130 nəfərdən çox adam işlə təmin olunub.

2002-ci ildən “**Cahan Holding**” kommersiya şirkətləri Birliyi Naxçıvan Muxtar Respublikasında öz fəaliyyətinə başlamışdır. Holding “Gənclik şəhəri”, “Park-Kafe”, “əyləncə adası” kimi irimiqyaslı layihələrdə, Naxçıvan çay körpüsünün təmir-bərpa işlərinin aparılmasında iştirak edir. Holdingdə 1455 nəfər adam daimi işlə təmin olunub.

Birmənalı olaraq, belə müəssisələrin sadalamasını davam etdirmək olar. Belə müəssisələrin fəaliyyətlərinin stimullaşdırılması, dövlət yardımının göstərilməsi, vergi sistemində dəyişikliklərin köməyi ilə onların fəaliyyətinin həvəsləndirilməsi ölkə üçün böyük səmərə verə bilər.

Regional iqtisadi inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi zaman Azərbaycan xarici ölkələrin təcrübəsindən də istifadə etməlidir. Misal üçün, Parisdə paytaxtın hüduqlarından kənarda biznesin və müəssisələrin Parisdən kənara köçürülməsinin stimullaşdırılması siyasəti həyata keçirilir və vergitutmanın diferensiallaşmasından istifadə edilir. Avropa İttifaqının əksər ölkələrində regionların stimullaşdırılması maliyyə dəstəyi, o cümlədən, dotasiyaların, subsidiyaların, kiçik və orta biznes üçün dövlət kreditlərinin verilməsi yolu ilə reallaşdırılır. İtaliya və Yunanıstanda Struktur və İnteqrasiya fondları yaradılmışdır.

Davam edən böhran şəraitində Azərbaycanda 2016-cı ildə, inkişaf etmiş və güclü iqtisadiyyata malik ölkələrin praktikasına əsaslanan radikal iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi zərurəti vardır. Diqqət məqsədyönlü şəkildə yerli istehsalın artırılmasına, ixrac üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulun yaradılmasına, yerli bazarın qorunmasına, inhisarçılığın azaldılmasına və s. edilməlidir. Regional inkişaf sahəsində iri layihələr həyata keçirmək lazımdır. Bütün bunlar, regionların qeyri-neft sektorunun canlanmasına, yeni ixrac məhsullarının yaranmasına, regionların vergi potensialının artırılmasına yardım etməlidirlər. Ön plana resursların mövcudluğu və ya yoxluğu deyil, onların məqsədyönlü istifadəsi çıxır.

Azərbaycan Respublikasının dövlət başçısı “Azərbaycan-2020: gələcəyə baxış” inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılması haqqında sərəncam vermişdir. Konsepsiyaya uyğun olaraq, vergi dərəcələrinin optimallaşması, vergi sisteminin inkişafı gözlənilir ki, bu da sahibkarlar üçün əlverişli işgüzar mühitin formalaşmasına və büdcəyə vergi daxilolmalarının artmasına kömək edir.

FƏSİL II. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi və büdcələr arası tənzimlənmənin əsas istiqamətləri.

2.1. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili.

Vergi potensialının hesablanması metodiki təminat paketinin yaradılması “vergişünaslıq” elminin və onun “dövlət vergi menecmenti” bölməsinin əsas vəzifələrindən biridir.

Vergilərin yığılması sahəsində əsas ümumdövlət məsələlərinin həlli, böhran əleyhinə tədbirlərin səmərəliliyinin artırılması və stabil və səmərəli iqtisadi inkişafın əldə edilməsi üçün vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir. Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin məqsədi vergilərin obyektiv bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və onların səmərəliliyinin yüksəldilməsidir. Qarşıya qoyulmuş vəzifələrdən, qiymətləndiriləcək obyektlərdən asılı olaraq, vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodu fərqlənə bilər. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodu əlçatan olmalı və mürəkkəb olmamalıdır. Bununla belə, hal hazırda onun hesablanması ilə əlaqədar çətinliklər mövcuddur, bu çətinliklər hesablamalar üçün lazım olan göstəricilər də daxil olmaqla, rəsmi statistikanın olmamasından irəli gəlir. Ancaq kompleks göstəricilər vardır ki, onlar da vergi yükü və vergi potensialı barədə natamam təsəvvür yaradırlar.

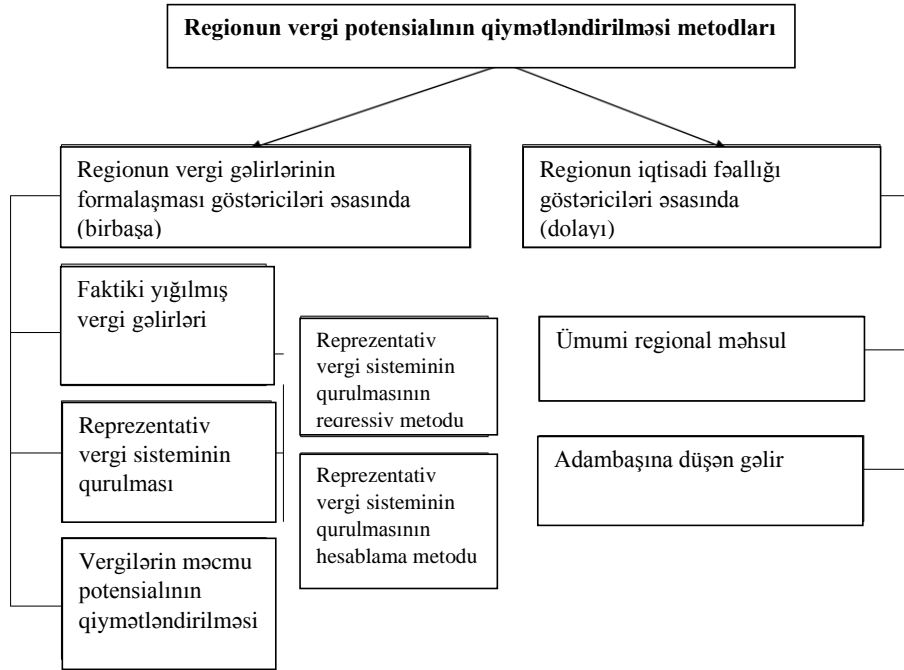
Vergi potensialının daha düzgün qiymətləndirilməsinə iqtisadi gəlir göstəricilərindən istifadə etməklə nail olmaq olar, onlar qiymətləndirmə prosesinə az vaxt və vəsait sərf etməklə səhifə məlumatlar verə bilərlər. Bu göstəricilərin geniş xarakteristikasını, onların mənfi və müsbət cəhətlərini cədvəl 6-da görmək mümkündür.

Cədvəl 6. Vergi potensialının qiymətləndirilməsində istifadə olunan iqtisadi gəlir göstəricilərinin müsbət və mənfi cəhətləri.

Göstəricinin adı	Anlayışı	Göstəricilərin istifadəsi mümkünlüyü	Hesablanması	Müsbət cəhətləri	Mənfi cəhətləri
Əhalinin adambaşına düşən gəlirləri	Regionun adambaşına düşən pul gəlirlərinin məbləğini əks etdirən göstərici	Şəxsi vergilər (fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, fiziki şəxslərdən əmlak vergisi)	Əhalinin məcmu gəlirləri /əhalinin sayı	* vergi potensialının ən sadə qiymətləndirmə ölçüsü * hakimiyyət orqanlarının büdcəsinin vəziyyətinin orada yaşayan əhalinin gəlirləri səviyyəsində real asılılığı əks etdirir * yerli büdcələrin vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün istifadə edilə bilər	* ancaq o ərazidə istifadə oluna bilər ki, orada FŞGV vergi daxilolmalarının əksər hissəsini təşkil edir; * vergitutma resurslarını tam həcmdə nəzərə almır

Nisbi vergi gəlirləri	Reprezentativ vergi sistemi əsasında hesablanan vergi daxilolmaları	Mənfəət vergisi, FŞGV, aksizlər, ƏDV (yerli büdcələr üçün büdcə əmələgətirən vergilər)	Vergitutmanın orta dərəcəsi*vergitutma bazası	*Vergi potensialının qiymətləndirməsinin doğruluğu *müxtəlif vergi növləri üçün vergi bazasının bütün xüsusiyyətlərini nəzərə alır	*böyük həcmdə informasiya tələb olunur *hesablamaların əmək tutumluluğu
Faktiki vergi daxilolmaları	Cari ildə regionda yığılmış vergilərin məbləği	Bütün vergilər	Vergi ödənişləri x qiymətlər indeksi x vergi qanunvericiliyinin dəyişməsi indeksi	Məlumatların əldə edilməsinin asanlıığı (VN məlumatı)	Vergilərin yığılmasına yerli hakimiyyət orqanlarının marağını zəiflədir
Yaradılan gəlir	Umum regional məhsul qisminə iqtisadiyyatın bütün sahələrinin ilkin gəlirlərinin məbləği, yəni regionda onun iqtisadi resursları hesabına istehsal olunmuş mal və xidmətlərin məcmusu	Bütün vergi növləri tutulur	(Məhsul buraxılışı)-(Aralıq istehlak)	*Ərazinin vergi tutulan resurslarının əsas həcmi əhatə edir *vergi potensialı qiymətləndirməsinin daha tam göstəricisidir	*regional səviyyədə aşağı statistik uçot aparılmır *digər regionlardan daxilolmaları nəzərə alınır
Əldə edilmiş (sərəncamında olan) gəlir	Region təsərrüfatının bütün sahələrindən alınmış gəlirin məcmusu	Fiziki şəxslərin məcmu gəlirlərindən, dividendlərdən, faizlər və s. vergi tutulur	(Ümum regional məhsul)+(digər regionlarda fəaliyyətdən gələn gəlir)+(Yuxarı səviyyə büdcənin vəsaitləri)	*Əvvəlki göstərici ilə müqayisədə daha geniş potensial vergi tutulan resursların dairəsini əks etdirir.	*həmin ərazidə qeyri rezidentlər tərəfində əldə olunan gəlirləri nəzərə alınır *bütün məhsul buraxılışını deyil, ancaq reallaşan məhsul həcmi qiymətləndirir

Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin hazırda tətbiq olunan bütün üsullarını sxematik olaraq aşağıdakı kimi nümayiş etdirmək mümkündür (şəkil 4). Şəkildə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının, qiymətləndirmənin əsasında dayanan göstəricilər üzrə sistemləşdirilməsi əks edilmişdir. Bu göstəricilər öz növbəsində faktiki də, proqnoz da ola bilər.

Şəkil 4. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təsnifatı.

Birbaşa metodlar vergi daxilolmalarının formalaşması göstəricilərinə əsaslanır və vergi potensialının hesablanmasına onun reallaşmasını müəyyən edən amilləri daxil edir. Dolay metodların istifadəsi zaman isə seçilmiş ərazinin inkişafını əks etdirən hər hansı göstəricinin törəməsinin tətbiqi mühüm yer tutur.

İqtisadi ədəbiyyatı təhlil edərək, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin dünya praktikasında istifadə olunan aşağıdakı metodlarını qeyd etmək olar:

1. Reprezentativ vergi sistemi metodu (RVS);
2. Reçressiv təhlil metodu;
3. Vergi potensialının additiv xassəsinə əsaslanan metod;
4. Faktiki metod;
5. Sadələşmiş metod;

6. Məcmu yerli məhsulun köməyi ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodu;

7. Əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinə əsaslanan metod;

8. Birbaşa hesab metodu.

1. **Reprezentativ vergi sistemi metodu (RVS)**- Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin birbaşa metodlarına daxil edilən bu metod büdcələr arası münasibətlər üzrə amerikan ixrac komissiyası tərəfindən işlənmişdir. RVS metodu İsveçrə, Almaniya, Kanada, ABŞ və s. kimi ölkələrin praktikasında geniş istifadə olunur. O, orta vergi dərəcələri ilə ayrıca götürülmüş vergilərin vergi bazası üzrə ətraflı məlumatların tətbiqinə əsaslanaraq dövlət və yerli büdcəyə orta uzun müddətli potensial mümkün daxilolmaları proqnozlaşdırır. Bu qiymətləndirmə üsulunun istifadəsi zaman bütün ayrıca götürülmüş regionlar üzrə məlumatlara malik olmaq lazımdır. Hərçənd ki, RVS metodu çoxlu sayda məlumatların istifadəsi səbəbindən mürəkkəb və əmək tutumludur, buna baxmayaraq məhz o vergi potensialının dəqiq və obyektiv qiymətləndirilməsinə imkan verir.

Reprezentativ vergi sistemi metodunun istifadəsi zaman vergi potensialı aşağıdakı düstur vasitəsilə hesablanır:

$$VP = \sum_{i=1}^n VB_{i \times} t_i / 100$$

Burada n-vergilərin sayı, ədəd;

VB – i -ci verginin vergi bazasıdır;

t_i – i -ci verginin *reprezentativ vergi dərəcəsidir, %-lə.*

Bu düstur universal şəkildə göstərilibdir. Onu asanlıqla regionun vergi potensialının qiymətləndirilməsi düsturuna çevirmək olar.

Həmçinin, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin obyektivliyinə və düzgünlüyünə “gizli dövryyəsinin” təsirini nəzərə almaq lazımdır. Göstərilən amilin düsturda istifadəsi zaman o aşağıdakı şəkildə dəyişəcəkdir:

$$RVP = \sum_{k=1}^n VB_k \times VD_k \times K_{to} / 100$$

K_{to} - *i*-ci ərazidə kölgə dövriyyəsinin düzəliş əmsəlidir.

Bu metod ABŞ-da işlənib hazırlandığından ABŞ RVS –də istifadə edilən vergi komponentləri və bazalarını nəzərdən keçirək(cədvəl 7).

ABŞ representativ vergi sistemində istifadə edilən vergi komponentləri və bazaları

Vergi komponenti	Vergi bazası
Ümumi satış və reallaşmadan ümumi daxilolmalardan vergi	Xidmət sahəsi müəssisələrinin bəzi kateqoriyaları üzrə pərakəndə satış dövriyyəsinin və reallaşmadan daxilolmaların həcmi
Totalizatorların dövriyyəsindən bəzi vergilər	İt yarışlarında, ippodromlarda, qoyulan pulları qəbul edən stadionlarda bukmeyker kontorlarının dövriyyəsi
Mühərrik yağlarının satışından bəzi vergilər	Benzinin istehlakı (qallonlarla)
Sığorta idarələrinə bəzi vergilər	Həyatın, sağlamlığın, əmlakın, vətəndaş məsuliyyətinin sığortası üzrə sığorta mükafatları
Tütün məmulatlarının satışından bəzi vergilər	Siqaret istehlakının həcmi(qutularla)
Mədəni-tamaşa idarələrinin dövriyyəsinə bəzi vergilər	Mədəni-tamaşa idarələrinin dövriyyəsi
Bəzi kommunal xidmətlərə görə ödənişlər	Elektrik, qaz təchizatı müəssisələrinin, telefon kompaniyalarının gəlirləri
Tünd alkoqol içkilərin satışından bəzi vergilər	Tünd alkoqol içkilərin istehlakı həcmi (qallonlarla)
Pivənin realizasiyasına bəzi vergilər	Pivənin istehlakı həcmi (barellərlə)
Şərabın realizasiyasına bəzi vergilər	Şərabın istehlakı həcmi (qallonlarla)
Nəqliyyat vasitələrinin idarə edilməsinə vəsiqələrin verilməsinə rüsumlar	Verilmiş vəsiqələrin sayı
Müəssisələrin qeydiyyatına görə rüsumlar	Müəssisələrin sayı
Ovçuluq və balıq ovuna lisenziyanın verilməsinə rüsumlar	Veriliş lisenziyaların sayı
Tünd alkoqol içkilərlə ticarətə lisenziyanın verilməsi	Veriliş lisenziyaların sayı
Minik avtomobillərinin qeydiyyatına rüsumlar	Minik avtomobillərinin qeydiyyatlarının sayı
Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatına rüsumlar	Yük nəqliyyat vasitələrinin qeydiyyatlarının sayı

Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	Federal büdcəyə daxil olan gəlir vergiləri üzrə öhdəliklər
Müəssisələrin mənfəət vergisi (korporasiyaların gəliri)	Müəssisələrin mənfəəti
Mənzillərə əmlak vergisi	Yaşayış fondunun bazar dəyəri
Fermalara əmlak vergisi	Kənd təsərrüfat daşınmaz əmlakının bazar dəyəri
Kommersiya və sənaye müəssisələrinin mülkiyyətinə əmlak vergisi	Material-ticarət ehtiyatlarının, daşınmaz əmlakın, sənaye avadanlığının təmiz balans dəyəri
Kommunal müəssisələrindən əmlak vergisi	Elektrik və qaz təchizatı müəssisələrinin, telefon kompaniyalarının əsas fondlarının təmiz balans dəyəri
Miras və hədiyyəyə vergi	Federal büdcəyə miras və hədiyyəyə vergilərin daxilolmaları
Neft və qazın hasilatına vergi	Neft və qazın hasilatının həcmi (cari qiymətlərdə)
Kömürün hasilatına vergi	Kömürün hasilatı həcmi (cari qiymətlərdə)
Faydalı qazıntıların hasilatına vergi (yanacaq daxil deyil)	Faydalı qazıntıların hasilatının həcmi (cari qiymətlərdə)
Digər vergilər	Fiziki şəxslərin gəlirləri

Cədvəl 7-də gördüyümüz kimi ABŞ-da vergi bazasının ölçüsünü əks etdirən ikinci dərəcəli göstəricilərin nümunəsi kimi müəyyən ərazidə “tütün məmulatlarının bəzi satış vergiləri” komponenti üçün vergi bazasının meyarı kimi xidmət edən siqaretə (qutularda) olan tələbatın həcmi istifadə oluna bilər.

Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin məlumatlarına əsasən son illər üçün vergi daxilolmaları statistikasını (cədvəl 8) nəzərdən keçirək və RVS metodu ilə vergi potensialını hesablayaq.

Dövlət büdcəsinə daxil olmuş vergilər və digər ödənişlər haqqında məlumat

Vergilər və digər ödənişlər	Daxilolmalar (mln AZN)					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
ƏDV	2366,9	2710,0	3119,6	3454,7	3623,5	3668,6

Отформатированная таблица

Aksizlər	531,5	593,3	797,3	647,8	625,1	612,6
Mənfəət (gəlirlər) vergisi	2252,0	2374,8	2302,7	2211,1	1983,2	2285,9
Mədən vergisi	125,8	121,5	116,2	116,1	110,3	111,1
Torpaq vergisi	30,6	33,1	35,4	48,7	50,3	50,4
Əmlak vergisi	105,1	125,1	141,3	148,2	174,7	178,6
Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi	813,0	859,7	980,3	982,5	1145,7	1040,3
Sair gəlirlər	157,6	161,5	192,7	247,7	457,0	505,7

Cədvəl 8. 2012-2017-ci illərdə vergi daxilolmaları göstəriciləri.

Qeyd edək ki, 2016-cı ilə ümumi vergi daxilolmaları 7015165,4 min AZN , 2017-ci ildə isə 6971679,6 min AZN olmuşdur.

Əgər vergi potensialını 2 cür vergi növü-ƏDV və mənfəət vergisi üzrə hesablasaq, aşağıdakı nəticəni alarıq:

$$VP=(VB(\text{ƏDV})+VB(MV)*VD(\text{ƏDV},MV)/100=$$

$$(2048656.7+2302887.7)*((18+20)/2)/100=4351544,4*19/100=826793.$$

2. Reqressiv təhlil metodu- nəzərdən keçirilən dəyişənlə (asılı) və digər müstəqil göstəricilər arasında qarşılıqlı əlaqəni göstərməyə imkan verir. Məsəl üçün, müəyyən ərazinin vergi daxilolmaları, vergi bazası və əhalinin sayı göstəricilərini bilərək, büdcəyə vergi daxilolmalarına təsir edən amillərin əlaqəsini aydınlaşdırmaq olar.

Bu metod aşağıdakı düstur üzrə hesablanır:

$$Y_j = (X_{1j} \times B_1 + X_{2j} \times B_2 + \dots + X_{mj} \times B_m) \times \Theta_l + E_j$$

$$Y_j = X_{1j} \times B_1 + X_{2j} \times B_2 + \dots + X_{mj} \times B_m + E_j,$$

burada

Y_j - *büdcəyə faktiki akkumulyasiya olunmuş ödənişlər*

$j = 1, 2, \dots, n$ – *nəzərdən keçirilən ərazilərin sayı*

X_{mj} – *i-ci ərazinin vergi bazası göstəricisi*

B_m – *təsadüfi amillər*

E_j – *təsadüfi səhvlər*

Əgər gizli dövryyənin əmsalını nəzərə alsaq, onda düstur aşağıdakı şəkildə olacaqdır:

$$Y_j = (X_{1j} \times B_1 + X_{2j} \times B_2 + \dots + X_{mj} \times B_m) \times \Theta_{kd} + E_j$$

Burada Θ_{kd} - *i-ci ərazidə gizli dövryyənin düzəliş əmsalıdır.*

3. Vergi potensialının additiv xassəsinə əsaslanan metod- RVS hesablama metodunu və RVS reqressiv metodunu özündə birləşdirir. Additiv metodun köməyi ilə hesablama aşağıdakı düsturun köməyi ilə aparılır:

$$VP = \sum(VB_i \times VD_i) \times S_1 \times S_2 \times \dots \times S_i \quad (5)$$

burada n – *vergilərin sayı, ədəd;*

VP – *vergi potensialı;*

VB_i *i – ci verginin vergi bazası, AZN;*

VD_i *ci verginin vergi dərəcəsi, %;*

$S_1 \times S_2 \times \dots \times S_i$ -*müəyyən edilmiş şərtləri təyin edən əmsallar.*

Gizli dövryyənin düzəliş əmsalını (Θ_{kd}) əlavə edərkən düstur aşağıdakı şəkili alır:

$$VP = \sum(VB_i \times VD_i) \Theta_{kd} \times S_1 \times S_2 \times \dots \times S_i \quad (6)$$

4. Faktiki metod. Vergi potensialı vergi məbləğlərinin faktiki göstəricilərinin köməyi ilə, güzəştləri və qalıqları nəzərə almaqla hesablanır. Bu metodla vergi potensialının düsturu aşağıdakı kimi olur:

$$VP = V_f + B + G \quad (7)$$

Bu zaman V_f –hesabat dövrü ərzində faktiki vergi daxilolmalarının məbləği;

B - hesabat dövrü ərzində borcun artımı, AZN;

G - müəyyən əraziyə aid vergi güzəştləri, AZN.

Bu metodun fərqləndirici xüsusiyyətləri bunlardır: hesablamaların sadəliyi, məlumatların əlçatanlığı; çatışmayan cəhəti-yekun nəticələrin düzgünlüyünün və həqiqiliyinin aşağı səviyyəsi, vergi dərəcələrindəki fərqlər nəzərə alınmır.

5. Sadələşmiş metod. RVS metodu ilə vergi potensialının hesablanması üçün məlumatın çatışmadığı əksər hallarda qiymətləndirmənin sadələşmiş metodundan istifadə olunur. O, verginin bütün növləri üzrə məlumatların tətbiqini nəzərdə tutur. Bununla belə, bu metoddan bələdiyyələrin vergi potensialını hesablamaq üçün istifadə etmək mümkün deyil, çünki, əksər dövlət vergiləri (ƏDV, yol vergisi və s.) yerli büdcələrə aid olunmur. Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinin birinci fəslinin 4,6,7,8 maddələrinə uyğun olaraq ölkədə 9 növ dövlət vergisi (fiziki şəxslərdən gəlir vergisi, ƏDV, aksizlər, hüquqi şəxslərdən torpaq vergisi və s), 9 növ muxtar vilayət (tərkibi dövlət vergisi ilə eynidir) və 4 növ yerli(bələdiyyə) vergi növü (yerli təyinatlı tikinti materiallarına mədən vergisi, bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatları mənfəət vergisi və s) müəyyən edilərək yığılır.

6. Məcmu yerli məhsulun (MYM) köməyi ilə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodu. Məcmu yerli məhsulun özü müəyyən dövr ərzində öz ehtiyatlarından istifadə edərək bələdiyyə ərazisində istehsal olunmuş məhsulun

(göndərilmiş mallar, yerinə yetirilmiş işlər, göstərilən xidmətlər) yeni yaradılmış dəyərini əks etdirir. MYM aşağıdakı düsturla təyin edilir:

$$\text{MYM} = \text{MB} - \text{Aİ} \quad (8)$$

Burada, MB-məhsul buraxılışı;

Aİ-aralıq istehlakdır.

Lakin, bu metodun tətbiqi məlumatların əldə edilməsinin mürəkkəbliyi səbəbindən məqsədəuyğun deyil və onun istifadəsi zaman təhriflər yarana bilər, çünki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi regional səviyyədə aşağı səviyyədə ümum daxili məhsulu hesablamır. Bu metodla vergi potensialını hesablamaq üçün regional vergi strukturlarında olan məlumatların əldə edilməsi zəruridir.

7. Əhalinin adambaşına düşən gəlirlərinə əsaslanan metod müəyyən ərazidə yaşayan vergi ödəyicilərinin gəlirlərinin uçotuna əsaslanır. Bu metodla vergi potensialı aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$\text{NPI} = \sum (\text{UPI}_{ij} / \text{UP}_{j} * \text{PP}_{j} / \text{Nsr}), \quad (9)$$

Burada **NPI** – *adambaşına düşən vergi gəliri*;

UPI_{ij} – *j-ci vergi növü üzrə i-ci ərazinin kontingentində hər nəfərə düşən daxilolmalar* ;

UP_j – *j-ci vergi növü üzrə bütün ərazilərin kontingentində hər nəfərə düşən daxilolmalar* ;

PP_j – *j-ci gəlir növü üzrə, regionun büdcəsinə ərazilərdən yığılmış daxilolmaların proqnozu*;

Nsr – *cari ilin 1 yanvarına ərazinin əhalisinin sayının orta arifmetik göstəricisi*.

Bu metod əssən yüksək dərəcədə gəlir vergisinin olduğu ərazilər üçün tətbiq olunur.

8. Birbaşa hesab metodu. Vergi potensialı vergi bazası, vergi dərəcəsi, vergilərin yığılması, güzəştlərin edilməsi və s. göstəricilərin köməyi ilə hesablanır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi bu düsturla həyata keçirilir:

$$NPI = NBI * Sti * Ksobi * NOi + NKpori - NKpri - Li - Bi - EPI \quad (10)$$

burada **NPI** *i-ci verginin subyektinin vergi potensialı*;

NBI *i-ci verginin subyektinin vergi bazası*;

Sti *i-ci verginin vergi dərəcəsi*;

Ksobi *i-ci verginin axıncı hesabat ilində orta yığılma əmsali*;

NOi *i-ci vergidən büdcəyə ayırmaların normativi*;

NKpori *i-ci verginin vergi kreditlərinin qaytarılması hissəsində gözlənilən daxilolmaların məbləği*

NKpri *i-ci vergidən kreditlərin verilməsi hesabına büdcədən çıxılan gözlənilən büdcə gəlirləri*;

Li *i-ci vergi üzrə güzəştlərin edilməsi hesabına büdcədən çıxılan gözlənilən gəlirlər*;

Bi *i-ci vergidən əvvəlcədən ödənilmiş məbləğlərin əvəzinin ödənilməsi hissəsində gözlənilən büdcədən çıxılan gəlirlər*;

EPI *i-ci verginin bir dəfəlik təsadüfi xarakter daşıyan gözlənilən daxilolmaların məbləği*.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bəzi inkişaf sənaye ölkələrində tətbiq olunan metodlarını qeyd edək.

Fransada, hazırda qırıxdan artıq yerli vergilər mövcuddur, bu zaman vergi potensialı 3 əsas yerli vergi bazası əsasında hesablanır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün hər vergi növü üzrə vergi bazası bu verginin bütün ölkə

üzrə orta dərəcəsinə vurulur, bu zaman vergilərin tam akkumulyasiyası nəzərdə tutulur.

İngiltərədə vergi potensialının qiymətləndirilməsi praktiki olaraq tək bir mənzil vergisi üzrə hesablanır. Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin hesablanması bu verginin vergi bazasının əsasında, onun vahid dərəcəsinə və yığılmasını nəzərdə tutaraq aparılır. Deməli, hesablama prosesi əmək tutumlu deyil və bunun üçün çox məlumat lazım olmur.

İsveç üçün yerli büdcələrin əsas təməli fiziki şəxslərin gəlir vergisidir. Vergi potensialı bu verginin əsasında qiymətləndirilir və tarazlaşdırıcı transfertin yenidən bölüşdürülməsi üçün tətbiq olunur. Vergi potensialının hesablanması bu verginin vergitutma bazasının orta vergi dərəcəsinə və orta yığılmaya vurmaqla həyata keçirilir. Qiymətləndirmə prosesi də mürəkkəb deyil. Vergi potensialının qiymətləndirilməsinin və büdcələr arası tarazlaşdırmanın buna oxşar prosesləri o cümlədən Danimarkada da tətbiq olunur.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının müsbət və mənfi xüsusiyyətlərini təhlil edərək qeyd etmək olar ki, praktikada daha çox dəqiqliyi və obyektivliyi səbəbindən birinci metod- RVS-dən istifadə olunur, lakin, ikinci-reqressiv analiz metodu birinci ilə müqayisədə daha az əmək tutumludur və hesablanması sadədir. Bununla yanaşı, reqressiv təhlil RVS kimi dəqiq informasiya verir və statistik göstəriciləri asan əldə etmə səbəbindən işin müddəti azalır, deməli onun tətbiqi daha əlverişlidir.

2.2. Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi və dövlət büdcəsindən edilən maliyyə yardımlarının bölüşdürülməsi istiqamətləri.

Hal hazırda vergi potensialı göstəricisi büdcələşmə, ölkənin və ya regionların vergi siyasətində mövcud çatışmazlıqların müəyyən edilməsi, regionların sosial-iqtisadi inkişafı üçün maliyyə yardımlarının (büdcələr arası transfertlərin,

subsidiyaların, subvensiyaların, dotasiyaların və s.) bölüşdürülməsi və s. məqsədlər üçün tətbiq olunur.

Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi ikinci fəslin birinci paragrafında göstərilən metodlarla həyata keçirilir.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodları haqqında ümumi təsəvvürə malik olaraq, onların müsbət və mənfi cəhətlərini qeyd edərək onları müqayisə edək (Cədvəl 9).

Metod	Müsbət cəhətləri	Mənfi cəhətləri
Reprezentativ vergi sistemi	1) hər verginin alınması və vergi dərəcələrinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla vergi bazasının qiymətləndirilməsi 2) regionun vergi resurslarının onların real imkanlarından irəli gələrək hesablanması	1) fəvqəladə həcmdə verilənlərin istifadəsi səbəbindən əmək tutumludur. 2) vergi bazalarının ölçüsü haqqında statistik göstəricilərin düzgünlüyünün olmaması səbəbindən nəticə göstəricilərinin kifayət qədər obyektiv olmaması 3) vergi bazaları haqqında statistik məlumatların məhdudluğu, bəzən isə olmaması üzündən hesablamaların mümkün olmaması 4)ancaq faktiki göstəricilərin əsasında istifadə olunur, regionun istifadə olunmayan resurslarının nəzərə alınmır, hansılar ki, onların istifadəsi zaman vergi bazası yaratmaq imkanına malikdirlər 5) əhalinin nümayəndəli orqanları tərəfindən təqdim olunan əlavə vergi güzəştlərindən itkilər nəzərə alınmır.
Faktiki metod	1)məlumatların yığılması sadədir 2)məlumatların əl çatanlığı	1)məhdud sayda parametrlərin istifadəsi səbəbindən hesablamaların lokallığı, 2)vergi bazasının nəzərə alınmaması üzündən göstəricinin planlaşdırılmasının mürəkkəbliyi, 3) regionun potensial imkanlarının büdcə gəlirlərinə generasiyası nəzərə alınmır.

Regressiv təhlil	1)çoxlu sayda dəyişənlərin daxil edilməsi göstəricilərin daha səmərəli təhlili hesabına qiymətləndirmənin dəqiqliyini artırır; 2)vergi daxilolmalarına maksimal təsir edən iqtisadi xarakteristikaların seçimini həyata keçirməyə imkan verir.	1)hesablamaların mürəkkəbliyi; 2) vergi daxilolmalarına maksimal təsir edən iqtisadi xarakteristikaların müxtəlif dəstlərinin istifadəsi; 3)vergi planlaşması ilə məşğul olan mütəxəssislərdən xüsusi səriştə tələb edir.
Əhalinin adambaşına düşən gəlirin əsasında qiymətləndirmə	1) verilənlərin yığılmasının sadəliyi; 2)əhalinin regionlar üzrə adambaşına düşən gəliri haqqında məlumatların əl çatanlığı.	1)ancaq o regionlarda tətbiq oluna bilər ki, orada, FŞGV vergi gəlirlərinin əksər hissəsini təşkil edir; 2)vergitutma resurslarının tam həcmi nəzərə alınmır; 3)gizli iqtisadiyyatın adambaşına düşən gəlirlərin statistikasına təsiri.
Birbaşa hesab metodu	1)iqtisadi, maliyyə və vergi xidmətləri tərəfindən regionun iqtisadi siyasətinin xüsusiyyətləri və prioritetləri nəzərə alınmaqla bələdiyyə təşkilatlarının vergi gəlirlərinin müəyyənləşdirilməsində razılaşdırılmış büdcə planlaşdırılmasının mümkünlüyü; 2)vergi potensialının həcminə təsir edən itkilərin müəyyən edilməsi mümkünlüyü.	1)vergi bazalarının ölçüləri haqqında dəqiq statistik informasiyanın olmaması çıxış məlumatlarının kifayət qədər obyektiv olmaması; 2)əmək tutumluluğu, çünki, göstəricinin hesablanması böyük həcmdə məlumatların yığılmasını şərtləndirir.
Hesabat ilində faktiki göstəricilərin əsasında qiymətləndirmə metodu	1)verilənlərin yığılmasının sadəliyi; 2)məlumatların əl çatanlığı.	1) regionun istifadə olunmayan resursları nəzərə alınmır, hansıların ki, səmərəli istifadəsi zaman vergi bazası yarana bilər; 2)yerli hakimiyyət orqanları öz ərazilərində vergilərin yığılmasına maraqlı deyillər; 3)iqtisadiyyatın gizli sektorunun vergi potensialının sonadək qiymətləndirilməsinin olmaması.

Cədvəl 9. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının müqayisəsi.

Həmçinin, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bəzi düsturlarını onların regionlara tətbiqi üçün modifikasiya etmək lazımdır.

Reprezentativ vergi sistemi metodu ilə vergi potensialının hesablanması modifikasiya edilmiş düsturu aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$VPR_i = \sum_{k=1}^n VBV_k \times R_k / 100 \quad (11)$$

burada, **VPR_i** –*i*-ci regionun vergi potensialı;

VBV_k — k -ci verginin vergi bazası;

R_k — k -ci verginin son dərəcələri;

k — vergilərin sayı.

Gizli dövryyənin düzəliş əmsalını (K_{kd}) istifadə edərkən isə, düstur aşağıdakı şəkildə dəyişilir:

$$VPR_i = \sum_{k=1}^n VBV_k \times R_k \times K_{KD}/100 \quad (12)$$

Bütövlükdə, regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsi algoritmi aşağıdakı kimidir (Cədvəl 10).

№	Regionun vergi potensialının qiymətləndirilməsi mərhələsinin xarakteristikası
1	2
1	Reprezentativ vergi sistemi elementlərinin müəyyən edilməsi. Əsas vergilər və onların vergi bazalarının siyahısının müəyyən edilməsi.
2	Əsas vergilər üçün orta representativ dərəcənin hesablanması: $RD^o = \frac{\sum VD_i^o}{\sum VB_i^o},$ Burada, RD^o - bu vergi üzrə orta representativ dərəcə, VD_i^o - bu vergi üzrə regionda hesablanmış vergi daxilolmaları, VB_i^o - bu verginin vergi bazası.
1	2
3	Əsas vergi növləri üzrə regionun vergi potensialının təyin olunması $VP_i = \sum_o VB_i^o \times RD^o,$ Burada VP_i - bu vergi üzrə daxilolmaların vergi potensialı.
4	əsas və digər vergilərin vergi potensialları məbləğlərinin hesablanması: $\sum VP_i = \sum_o VP_i^o + VP_i pr,$ Burada $VP_i pr$ - digər vergilər üzrə regionun vergi potensialı $VP_i pr = VR pr \times Tu$ burada $VR pr$ - digər vergilər üzrə gözlənilən vergi yığımı, Tu – dəyişikliklərin tempi

5	<p>Göstərilən vergi dövründə borcun dəyişməsinə nəzərə almaqla regionun ümumi vergi potensialının təyin edilməsi:</p> $VP_i = \sum VP_i + \Delta Z ,$ <p>Burada ΔZ – vergi dövründə regionda vergilər üzrə borcların dəyişməsi.</p>
---	--

Cədvəl 10. Regionun vergi potensialının qiymətləndirilməsi alqoritmi.

Konkret regionun qiymətləndirilməsi üçün uyğunlaşdırılması lazım olan vergi potensialının qiymətləndirilməsinin daha bir metodu reqressiv təhlil metodudur. Modifikasiya olunmuş tənlik bu halı alır:

$$Y_j = X_{1j} * T_1 + X_{2j} T_2 + X_{mj} * T_m + e_j \quad (13)$$

Y_j – *büdcəyə faktiki yığılmış ödənişlər*;

j = 1,2,...,n – *nəzərdən keçirilən regionların sayı*;

X_{mj} – *j-ci regionun vergi bazasının göstəriciləri*;

T_m – *zaman intervalı (hesabat ili)*;

E_j – *təsadüfi səhvlər*.

Qiymətləndirmə metodlarını tədqiq edərək, belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhlil olunan metodlar vergi potensialının real vəziyyəti barəsində tam həqiqi informasiyanı vermirlər. Hesablamalar zamanı ərazi vahidinin xüsusiyyətləri və ya müəyyən göstəricilər nəzərə alınmaya bilinər. Vergi potensialının qiymətləndirilməsi böyük sayda amilləri əhatə edən, regionun spesifik keyfiyyətlərini, sosial-iqtisadi inkişafını, fərqləndirici xüsusiyyətlərini nəzərə alan, regionlar üçün universal metodun əsasında aparılmalıdır. Lakin, Azərbaycanda qanunvericilik səviyyəsində təsbit olunmuş vergi potensialının qiymətləndirilməsinin bir dənə də olsun üsulu yoxdur ki, bu da öz növbəsində onun hesablanmasını çətinləşdirir. Əsasən, qiymətləndirmə regional hakimiyyət orqanları tərəfindən müstəqil surətdə seçilmiş metodlarla həyata keçirilir.

Regionların vergi potensialının qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi ilk növbədə dövlət büdcəsindən maliyyə yardımının sonradan bölüşdürülməsi məqsədilə aparılır. Ondan irəli gələrək, Azərbaycana, həm bütövlükdə ölkənin, həm də onun regionlarının xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq vergi potensialının hesablanması üçün özünün metodikasını işləyib hazırlamaq lazımdır ki, gələcəkdə ayrı-ayrılıqda regionların vergi potensialının vəziyyəti haqqında dəqiq informasiyaya olsun və düzgün büdcələr arası tarazlaşdırma siyasəti aparılsın.

Bütövlükdə, öz inkişaf səviyyəsinə görə Azərbaycanın regionlarını 4 qrupa bölmək olar (Cədvəl 11):

Cədvəl 11. Azərbaycanın regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına görə təsnifatı.

Azərbaycan Respublikası regionlarını inkişaf səviyyəsinə görə təsnifatı	
1-ci kateqoriya	Həm sənaye, həm də kənd təsərrüfatı istehsalı səviyyəsinə görə inkişaf etmiş regionlar (Abşeron, Aran, Gəncə-Qazax iqtisadi rayonları);
2-ci kateqoriya	İnkişaf mərhələsində olan regionlar (Naxçıvan və Quba-Xaçmaz iqtisadi rayonları);
3-ci kateqoriya	Zəif inkişaf etmiş regionlar (Lənkəran, Şəki-Zaqatala və Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonları);
4-ci kateqoriya	Depressiv regionlar (Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonları);

Regionların qeyri bərabər inkişafı dövlət dəstəyinin zəruriliyini gücləndirir. Azərbaycanın regionlarını ayrı-ayrılıqda təhlil edərək vergi potensialının formalaşması mənbələrini göstərmək olar:

* Sumqayıt və Mingəçevir böyük miqdarda istifadə olunmamış vergi potensialına malikdirlər. Enerji daşıyıcılarının yaxınlıqda olduğundan burada çoxlu sayda iqtisadi fəaliyyətləri inkişaf etdirmək olar.

* İnfrastrukturun yerləşməsi və xammal və hazır məhsulun daşınması üçün ən əlverişli yer Gəncədir.

* Lənkəran və Astarada emal müəssisələrinin fəaliyyətini inkişaf etdirmək olar.

* Çoxlu sayda baxımsız qalmış tarixi abidələr (məsələn, alban kilsələri) Şəki-Zaqatala rayonunda yerləşir, deməli, bu regionun turist potensialını həm də bu istiqamətdə inkişaf etdirmək olar.

İqtisadi böhran şəraitində Azərbaycan hökuməti dövlət büdcəsindən bələdiyyə təşkilatlarına maliyyə yardımının ayrılmasını qeyri rəasional hesab edir. Vergi siyasəti bələdiyyə gəlirlərinin əldə edilməsi üçün daha yaxşı şəraitin formalaşdırılmasına yönəlib. Bu məqsədlə, Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsinə dəyişikliklər edilmişdir ki, bu da bələdiyyələrin maliyyə təminatını xeyli yaxşılaşdıracaq. Bu zaman, Azərbaycan Respublikasının “ 2016-cı il üçün Dövlət büdcəsi haqqında” Qanununa əsasən yerli büdcələrə (bələdiyyələrə) ayrılmış dotasiyaların həcmi 5200000,0 AZN, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə 282350000,0 AZN, sahibkarlığın dəstəklənməsi üçün ayrılmış məbləğ-66000000,0 AZN, iqtisadiyyatın digər sahələrinə-138000000,0 AZN olmuşdur.

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, regional inkişaf, regional layihələrin, investisiyaların maliyyələşdirilməsi, əhalının işgüzar fəallığının artırılması məqsədləri ilə Azərbaycanda Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu yaradılmışdır. Fondun filialları Azərbaycanın müxtəlif regionlarında yerləşmişdir, perspektivdə isə yenilərinin açılacağı gözlənilir ki, bu da, o cümlədən yeni iş yerlərinin yaradılmasına gətirib çıxaracaqdır. “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət proqramı” çərçivəsində Şəki-Zaqatala, Quba-Xaçmaz, Lənkəran, Gəncə-Qazax, Mərkəzi Aran, Naxçıvan iqtisadi regionlarında biznes-forumlar, kredit yarmarkaları keçirilmişdir ki, burada da qarşıya qoyulmuş məqsədlərin reallaşması kompleks tədbirlər və fondun vəsaitlərinin gələcək istiqamətləri müzakirə olunmuşdur.

Cədvəl 13.1

İqtisadiyyat sahələri üzrə						
№	İqtisadiyyat sahələri	Layihələrin sayı	Xüsusi çəkisi (%)	Kreditin məbləği (min manat)	Xüsusi çəkisi (%)	Yeni yaradılmış iş yerlərinin sayı(nəfər)
1	Müxtəlif sənaye mallarının istehsalı və emalı	138	2.6	35444.2	14.3	2053
2	Kənd təsərrüfatı mallarının emalı	9	0.2	12291.0	5.0	192
3	Kənd təsərrüfatı mallarının istehsalı	5080	96.9	158145.2	63.6	9838
4	Xidmətlərin inkişafı (infrastruktur)	16	0.3	42605.0	17.1	504
	Yekun:	5243	100.0	248485.4	100.0	12587

Cədvəl 13.2

Kreditlərin növlərinə görə						
№	Kreditlərin	Layihələrin	Xüsusi	Kreditlərin	Xüsusi	

	növləri	sayı	çəki (%)	məbləği	çəki (%)	
1	Kiçik kreditlər	5157	98.3	55464.4	22.3	8612
2	Orta kreditlər	29	0.6	6083.0	2.4	503
3	İri kreditlər	57	1.1	186938.0	75.3	3472
	Yekun	5243	100.0	248485.4	100.0	12587

Cədvəllər 13.1 və 13.2. 2015-ci il ərzində Azərbaycanda Sahibkarlığa Yardım Milli Fondu vəsaitlərinin istifadəsi haqqında məlumat.

Fondun dəstəyi ilə layihələrin reallaşması regiona sərmayələrin axınının çoxalmasına, vəsaitlərin regionlar üzrə səmərəli yerləşdirilməsinə, regionların vergi və iqtisadi potensialının səmərəli istifadəsinə, sahibkarlar və müvəkkil kredit təşkilatları arasında ədalətli münasibətlərin yaradılmasına, yeni iş yerlərinin yaradılmasına və s. gətirib çıxarır.

2.3. Büdcələrarası tənzimlənmənin iqtisadi əsasları və beynəlxalq təcrübənin təhlili.

Əhəmiyyət coğrafi, iqtisadi, təbiət-iqlim fərqləri, infrastrukturun resurs potensialının xüsusiyyətləri müxtəlif ərazilərin(regionların) büdcə təminatı dərəcəsində çəki fərqlərinə gətirib çıxarır və büdcələr arası tarazlaşdırmaya ehtiyac doğurur. Dövlət, büdcələr arası tarazlaşdırma alətləri arasında daha artıq dərəcədə büdcə-vergi siyasətini rəhbər tutur ki, onun köməyi ilə regionların inkişafı istiqamətləri müəyyən edilir.

Büdcələr arası tarazlaşdırma- dövlət hakimiyyət orqanları tərəfindən, ayrı-ayrı ərazilərin sosial-iqtisadi inkişaf dərəcələri arasında fərqlərin azaldılması üçün bütün səviyyələrdə büdcələri balanslaşdıraraq və bütün ölkə ərazisində sosial

zəmanətlərin reallaşmasının eyni imkanlarını təmin edərək reallaşdırılan proseduradır.

Büdcələr arası tarazlaşdırma təkmilləşdirilməsində mərkəzi yerlərdən birini vergi potensialı tutur. Ayrı-ayrı ərazilərin(regionların) vergi potensialının dəqiq və doğru qiymətləndirilməsi zaman regionların yardıma olan real tələbatının dərəcəsinin düzgünlüyü artır, regionların transfertlərə, güzəştlərə, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsinə və s. olan ehtiyaclarının obyektiv qiymətləndirilməsi mümkünlüyü yaranır.

Beynəlxalq praktikada büdcələr arası tarazlaşdırmanın müxtəlif alətləri formalaşır və tətbiq olunur. Onların bir hissəsi Cədvəl 15-də göstərilmişdir:

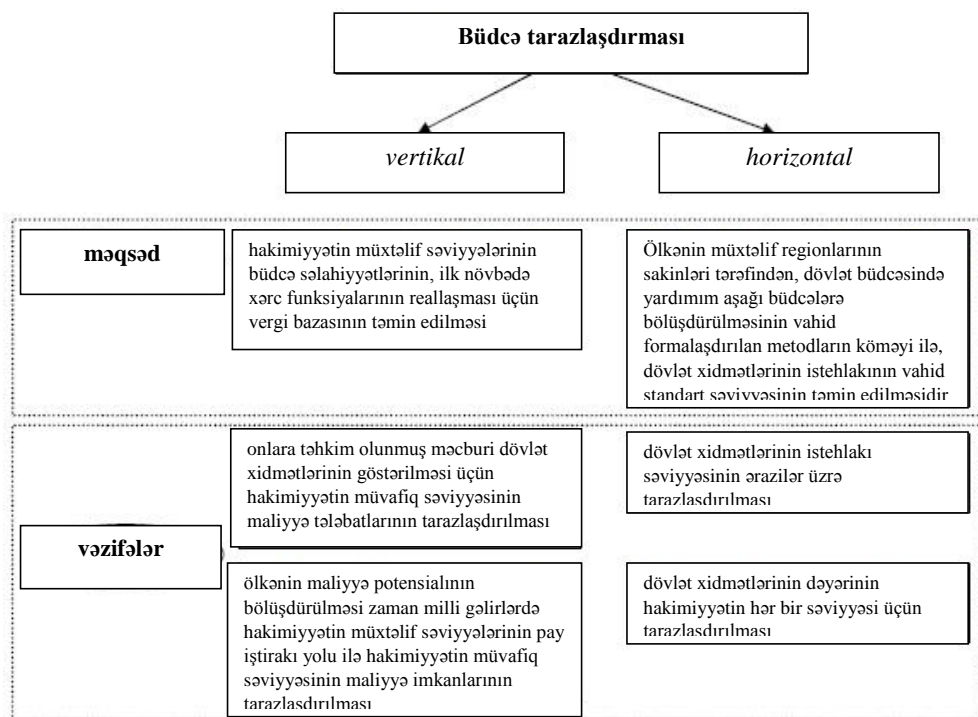
Alətlər qrupu	Tərkib hissələri	İstifadə məqsədi	Ölkələr
Vergi	Büdcə sisteminin səviyyələri arasında vergi və qeyri gəlirlərin bölüşdürülməsi	Vertikal tarazlaşdırma	ABŞ, Avstraliya, Qərbi Avropa, Rusiya
Büdcələr arası dəstək	Transfertlər (dotasiyalar, subsidiyalar, subvensiyalar)	Horizontal tarazlaşdırma	ABŞ, Avstraliya, Qərbi Avropa, Rusiya
Pay iştirakı	Vergi gəlirlərində pay iştirakının müxtəlif mexanizmləri	Vertikal və horizontal tarazlaşdırma	Latın Amerikasası, Asiya, Afrika ölkələri

Cədvəl 15. Büdcələr arası tarazlaşdırma alətləri.

Cədvəldən gördüyümüz kimi, bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə büdcələr arası tarazlaşdırmada pay iştirakı büdcələr arası transfertlərə nisbətən az rola malikdirlər.

Büdcələr arası tarazlaşdırmanın iki növünü fərqləndirirlər (şəkil 6): \

1. Horizontal;
2. Vertikal.

Şəkil 6. Büdcələr arası tarazlaşdırmanın növləri, onların məqsəd və vəzifələri.

Horizontal və vertikal büdcələr arası tarazlaşdırmanın mexanizminin formalaşmasının əsasında büdcənin idarə olunmasına cavabdeh dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin qanunverici qaydada bölüşdürülməsi durur. Bu növləri daha geniş nəzərdən keçirək.

Horizontal tarazlaşdırma (balanslaşdırma)-müxtəlif səviyyə büdcələrinin gəlirlərinin xərclərinə ümumi uyğunluğu, gəlirlərin dövlətin bütün subyektləri arasında mütənasib həcmərdə bölüşdürülməsidir. Onun məqsədi dövlət yardımının bölüşdürülməsinin köməyi ilə dövlət xidmətlərindən bərabər istifadəni təmin edərək müxtəlif region və bələdiyyələr arasında vergitutma sahəsində bərabərsizliyi ləğv etmək və ya azaltmaqdan ibarətdir. O, aşağıdakı amilləri nəzərə alır:

- * əhalinin sosial müdafiəsini;
- * gəlir səviyyələrinə görə əhalinin diferensiasiyası;

* aralıq minimumda ərazi fərqləri;

* dövlət yardımına tələbat və s.

Horizontal tarazlaşdırma zaman istifadə olunan əsas göstərici ölkə subyektlərinin hesablanma büdcə təminatı səviyyəsidir, o aşağıdakı düsturla hesablanır:

$$BT_i = \frac{VPI_i}{BX_i}, \quad (14)$$

Burada, BT_i – dotasiyanın bölüşdürülməsinə qədər, ölkə subyektinin hesablanma büdcə təminatı səviyyəsi;

VPI_i - ölkə subyektinin vergi potensialı indeksi;

BX_i - ölkə subyektinin vergi xərcləri indeksidir.

VPI_i ölkə subyektlərinin hesablanma büdcə təminatı səviyyələrini müqayisə etmək məqsədilə istifadə olunur, bu zaman əhalinin bir nəfərinə vergi gəlirlərinin qiymətləndirilməsini və ya mütləq ifadədə proqnozlaşdırmır. BX_i -həmçinin ölkə subyektlərinin hesablanma büdcə təminatı səviyyələrini müqayisə etmək məqsədilə istifadə olunur, bu zaman əhalinin bir nəfərinə vergi gəlirlərinin qiymətləndirilməsini və ya mütləq ifadədə proqnozlaşdırmır. Bu indekslər dotasiyaların həcmnin hesablanmasında tətbiq olunurlar.

Vertikal tarazlaşdırma (balanslaşdırma)- hökumətin ayrı-ayrı səviyyələrinin xərclər üzrə öhdəliklərinin və bütün səviyyələrdə büdcə imkanlarının ölçüləri arasında uyğunsuzluqların aradan qaldırılması, yəni, büdcənin imkanları və öhdəliklərinin tarazlaşdırılması prosedurasıdır.

Hökumət yerli hakimiyyət orqanlarına dövlət yardımını elə şəkildə bölüşdürür ki, gəlirlər nəzərdə tutulmuş dərəcəyə gəlib çatsınlar.

Bu növün məqsədi dövlətin vergi potensialını bölüşdürərək hökumətin müxtəlif səviyyələrinin büdcə imkanlarının həyata keçirilməsi üçün maliyyə

əsasının təqdim edilməsidir. Vertikal tarazlaşdırmanın tətbiqi zaman konsensusun əldə edilməsi kifayət qədər asandır, ona görə də əksər ölkələr onun istifadəsini üstün tuturlar.

Vertikal tarazlaşdırma zamanı dövlət aşağıdakı metodları rəhbər tutur:

- * normativ-adambaşına metodu;
- * vergi gəlirlərinin normalaşması;
- * vergi dərəcələrinin birləşdirilməsi və s.

Vertikal tarazlaşdırmanın alətləri Cədvəl 16-da göstərilmişdir:

Cədvəl 16.

Vertikal tarazlaşdırma hesabına baş verir:			
Dotasiyalar	Subsidiyalar	Subvensiyalar	Büdcə krediti
Hesablanmış minimal cari xərclərin ödənilməsi üçün təmənnasız və qaytarılmama əsasla büdcə sistemində digər səviyyədəki büdcəyə, öz gəlirlərinin və nizamlayıcı vergilərdən köçürmələrin kifayət etməməsi, növlər üzrə xərclərin konkret istiqamətləri müəyyən olunmadan ayrılan büdcə vəsaitləridir.	Təyinatı xərclərin pay əsasında maliyyələşməsi şərtləri ilə digər səviyyədəki büdcəyə ayrılan büdcə vəsaitləridir. Dotasiyalarla müqayisədə subsidiyalar daha çevik formadır və yerli hakimiyyət orqanlarının investisiya büdcə fəaliyyətlərinin nizamlanması istifadə oluna bilirlər.	Təmənnasız və qaytarılmama əsasla digər səviyyədəki büdcəyə konkret təyinat və müəyyən edilmiş müddət göstərilməklə ayrılan büdcə vəsaitləridir. Müəyyən edilmiş müddətdə və ya təyinatına görə xərclənmədiyi halda subvensiyanın müvafiq vəsaitləri onların ayrıldığı büdcəyə qaytarılmalıdırlar. Əgər subvensiyalar göstəriş və ya digər şərtlərlə ayrılırsa, o zaman o şərtləşdirilmiş subvensiya adlanır.	Qaytarılma və təmənnalı əsasla digər səviyyəli büdcəyə ayrılan pul vəsaitlərinin məbləği; başqa formalara nisbətən çox az hallarda istifadə olunur.

Büdcələr arası tarazlaşdırmanın tam təmin edilməsi üçün hər iki növ balanslaşdırma növünün ahəngdar istifadəsini tətbiq etmək lazımdır.

Büdcələr arası tarazlaşdırma həmçinin, regionlara xüsusi iqtisadi rejimin yaradılması köməyi ilə də reallaşır. Beynəlxalq təcrübədə mərkəzin xüsusi rejimin tətbiqi haqqında şərtlərə 3 əsas yanaşmasını qeyd edirlər(cədvəl 17).

Cədvəl 17.

Xüsusi iqtisadi rejimin yaradılması haqqında regionların tələblərinə mərkəzin əsas yanaşmaları		
1.fərdi-müqavilə yanaşma, bu zaman mərkəz hər bir regionla ayrı ayrılıqda vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsi haqqında müqavilə bağlayır. Bu yanaşma bir sıra ölkələrdə, məsələn Çində, yayılmışdır.	2.xüsusi büdcə rejimlərinin yaradılması, onların çərçivəsində ayrı-ayrı regionlara vergilər və xərclər məsələlərində xüsusi hüquqlar verilir. Rəsmi olaraq ayrı-ayrı ərazilər üçün belə rejimlər ancaq bir neçə ölkədə - Filippində, Avstraliyada, Malayziyada mövcuddur.	3.reguonların büdcə şəraitlərinin qismən tarazlaşdırılması məqsədi ilə subsidiyaların normativ-hesablama düsturunun tətbiqi. Ondan regionlar arasında horizontal və vertikal tarazlaşma problemlərini həll etmək üçün əksər ölkələr istifadə edir.

Misal üçün, Almaniyada büdcələr arası tarazlaşdırma vəsaitlərin ərazi vahidləri arasında bölüşdürülməsi vasitəsilə reallaşır. Vergi potensialı orta vergi potensialından aşağı olan ərazilərə vergi potensialı orta vergi potensialından yuxarı

olan digər ərazilərin hesabına tarazlayıcı qrant verilir. Lakin, heç də həmişə bütün ərazilərdə vergi potensialının orta dərəcəsinin əldə edilməsini reallaşdırmaq olar, lakin bütün ərazilərin vergi potensialı birlikdə götürəndə bütün ölkə üzrə orta göstəricinin 95%-nə çata bilər.

Hərçənd ki, ABŞ-da da büdcələr arası tarazlaşdırmaya böyük ehtiyac yoxdur, lakin ölkənin federal büdcəsindən ayrı-ayrı ştatlara, bələdiyyələrə transfertlər şəklində əhəmiyyətli dəstək göstərilir. Yardımları (transfertləri) almaq üçün, resipiyentlərə alınacaq vəsaitlərin istifadəsi haqqında ətraflı təkliflərini təqdim etmələri vacibdir. Bu təkliflərdə vəsaitlərin istifadəsinin səmərəliliyi, mövcud problemlərin həlli yolları və fəaliyyət başa çatdıqdan sonra yekunlar qeyd olunur.

Kanadada büdcələr arası tarazlaşdırma, vergi potensialı göstəricisinin qeydə alınmış standart səviyyədən aşağı olan vilayətlərə ayrılmış məqsədsiz qrantların köməyi ilə reallaşır, bu da ictimai xidmətlərin maliyyələşdirilməsinə kömək edir.

Transfertlərin köməyi ilə büdcənin balanslaşdırılmasının əldə edilməsi həmçinin Avstriyada da tətbiq olunur. Lakin, bu transfertlər sırf məqsədli xarakter daşıyırlar.

Bir çox ölkələrdə, gəlir imkanlarının qiymətləndirilməsi vergi potensialı göstəricisinin köməyi ilə həyata keçirilir, lakin, misal olaraq, Avstraliyada qiymətləndirmə həm vergi, həm də digər daxilolmaları nəzərə alır. Bu ölkədə maliyyə transfertlərinin bölüşdürülməsi üçün xüsusi komissiya fəaliyyət göstərir ki, onlar bütün ştatlar üzrə vergi daxilolmalarının bölüşdürülməsi texnologiyalarını işləyib hazırlayırlar və təkmilləşdirirlər. Büdcələr arası tarazlaşdırma üçün əsas horizontal metod götürülür və transfertlər məqsədli xarakter daşıyırlar.

Hindistan üçün regionlara dövlət yardımı konsepsiyasının tətbiqi xarakterikdir ki, onun da əsasında sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi aşağı olan müəyyən ştatlara ünvanlı yardım durur. Hindistanda transfertlər üç istiqamətdə reallaşır:

* mövcud xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün subsidiyaların verilməsi məqsədilə;

* dövlət investisiyalarının maliyyələşdirilməsi üçün;

* sosial-vacib tədbirlər üçün.

İsveçrədə büdcələr arası tarazlaşdırma üçün qarışıq konsepsiyadan istifadə olunur. Dövlət yardımı vergi potensialı səviyyəsi 100%-dən yuxarı olan ərazilərdən yığılan maliyyə resursları hesabına göstərilir. Dövlət yardımı vergi potensialı səviyyəsi 70%-dən aşağı olduqda və əgər əhalinin adambaşına vergi yükü orta səviyyədən yuxarı olarsa göstərilir (Maliyyə tarazlığı haqqında qanun).

Portuqaliyada bələdiyyə təşkilatlarına xüsusi yardım fondları fəaliyyət göstərir və hər il dövlət ora vəsaitlər köçürür. Köçürülən vəsaitlərin 40%-dən çoxu bələdiyyələrin ərazilərində yaşayan əhalinin sayından asılı olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Qalan hissə büdcələr arası balanslaşdırma məqsədilə müxtəlif istiqamətlərdə yenidən bölüşdürülür:

* maliyyə yardımının 15%-i bütün bələdiyyə təşkilatları üzrə bərabər ölçüdə yenidən bölüşdürülür;

* 15%-i ölçülərinə görə ərazi fərqlərindən irəli gələrək yenidən bölüşdürülür;

* 10%-i ərazilərin uzaqlığı nəzərə alınmaqla;

* 5%-i paylarında ən az vergi bazası olan bələdiyyələrə;

* qalan %-lər digər istiqamətlərdə yenidən bölüşdürülür.

Hökumətlər arası yardımlar biznesin və dövlətin beynəlxalq səviyyədə səmərəli qarşılıqlı təsir məqsədi ilə formalaşır və xüsusi vacib problemlərin həlli üçün vacib alətdir. Onların əsas vəzifəsi xarici tərəfdaşları ilə əməkdaşlıqda yerli sahibkarlara dəstək nümayiş etdirərək, ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin güclənməsi üçün əlverişli mühitin formalaşdırılmasından ibarətdir.

Aşağıdakı cədvəllərdə əksər ölkələrdə tətbiq olunan hökumətlər arası yardımların təsnifatını (cədvəl18) və onların təyinatını (Cədvəl 19) verək:

Hökumətlər arası maliyyə yardımının növü	Kateqoriyalı qrantlar	Blok qrantlar	Bölünmüş vergilər sistemi
Ayrılmış vəsaitlərin istifadəsi məqsədi	İctimai malların və xidmətlərin yaradılması üçün submilli xərclərin stimullaşdırılması, resipiyentlərin davranışına nəzarət	Resipiyentlərin proqramlarının idarə edilməsinin yaxşılaşdırılması	Ərazidə nisbi qiymətlər dəyişmədən resipiyentlərin pul gəlirlərinin artması
Resipiyentlər tərəfindən fondlardan istifadə şərtləri	Qəti olaraq proqram çərçivəsində və donor tərəfindən müəyyən edilmiş istiqamətlərdə	Donor tərəfindən müəyyən edilmiş proqramlar çərçivəsində	Resipiyentin qərarı ilə
Donorun proqramda iştirakı dərəcəsi	Donor proqramın həyata keçirilməsini tam müəyyənləşdirir və nəzarət edir.	Qismən nəzarət	Ancaq fondları ayırır
Fondların bölüşdürülməsi metodu	Düstur (sonrakı ciddi inzibati nəzarət ilə). Müsabiqə əsasında	Düstur (sonrakı inzibati nəzarət ilə).	Düstur (sonrakı inzibati nəzarət olmadan).
İqtisadi effekt	Gəlirin və qiymətlərin effekti	Gəlirin və qiymətlərin effekti	Gəlirin effekti
İlk istifadə tarixi	1940-1950. Ruzvelt	1960-1970, Nikson	1972, Nikson

Cədvəl 18. Hökumətlər arası yardımların təsnifatının məlumat cədvəli.

Problem	Qrantın növü
Submilli səviyyədə fiskal qırılma	Submilli vergi yükünün azaldılması
Submilli səviyyədə fiskal qeyri-paritet	Bölünmüş vergilər sisteminin istifadəsi Ümumi qeyri- pay transfertlər Maliyyələşmə müddəti açıq pay qrantları Regionun qrantının xərcləri və mənfəətindən asılı olaraq pay dərəcələrinin müəyyən edilməsi
Submilli səviyyədə xarici təsirlər	Şərtləndirilmiş qeyri-pay blok qrantları Maliyyələşmə müddəti açıq pay transfertləri Regionun fiskal imkanlarından asılı olaraq pay dərəcəsi
Milli minimal həyat standartlarının təminatı, milli maraqların mövcud olduğu, lakin submilli səviyyədə marağın olmadığı sahələrdə yerli prioritetlərə təsir, makroiqtisadi stabilləşmə	Məqsədli kapital qrantlar

Cədvəl 19. Qrantların təyinatını məlumat cədvəli.

Büdcələr arası tarazlaşdırma ilə bağlı problemlərin həlli məqsədi ilə əksər ölkələrdə dövlət və qeyri dövlət institutları fəaliyyət göstərirlər. Onlardan bəzilərini qeyd edək:

- Avstraliya-ştatların transfertləri üzrə müstəqil komissiya, yerli büdcələrin transfertləri üzrə ştatlarda komissiyalar;

- İsveçrə - tarazlaşdırma fondları;

- Fransa – yerli idarəetmə orqanlarının maliyyələşdirilməsi üzrə Komitə;

- İsveç – xüsusi parlament komissiyası;

- Danimarka – Daxili işlər nazirliyinin struktur bölməsi.

Büdcələr arası tarazlaşdırmanın beynəlxalq təcrübəsi göstərir ki, dövlət orqanları büdcə sisteminin səviyyələri arasında büdcə vəsaitlərinin ehtəyərli bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini qurmağa çalışırlar ki, bu resursların rəşional və səmərəli tətbiqini təmin etsin. Büdcələr arası tarazlaşdırma ümummilliyə mənafelərə yönəlib və ölkəni gücləndirir.

Büdcələr arası tarazlaşdırma siyasətinin yaxşılaşdırılması üçün məqsədyönlü şəkildə:

* mövcud məqsədli transfertlərin əsasında regionların xərc tələbatlarını qiymətləndirmək, belə metod statistik məlumatların çatışmazlığı zaman tətbiq olunur;

* dövlətin bütün submilliyə vahidləri üçün büdcə xərclərinin vahid normativi tətbiq etmək;

* regional büdcələrin faktiki xərcləri əsasında regionların xərc tələbatlarını qiymətləndirmək;

* amil təhlili əsasında regionların xərc tələbatlarını qiymətləndirmək (Avstraliyada tətbiq olunan metodun təcrübəsindən istifadə etmək olar).

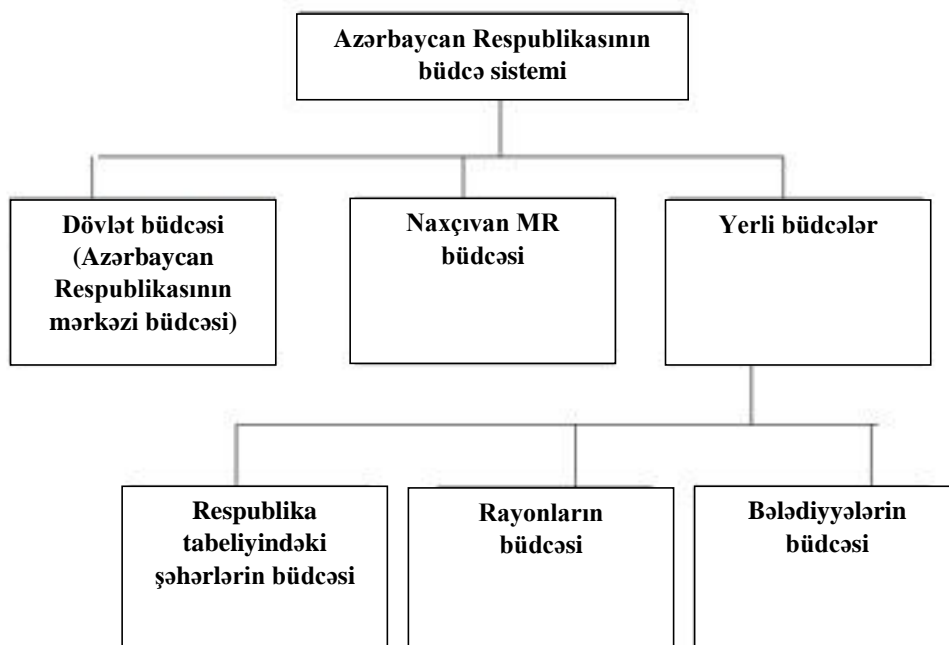
FƏSİL III. VERGİ SİSTEMİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA BÜDCƏNİN FORMALAŞMASINDA ROLU.

3.1. Azərbaycan Respublikasında büdcələrarası tənzimlənmənin inkişaf istiqamətləri.

Azərbaycan Respublikasının Büdcəsi dövlət idarəetmə sistemi çərçivəsində bütün vətəndaşların maraqlarını əhatə edən konkret dövr ərzində maliyyə resurslarının yığılması və istifadəsinin çoxtərəfli ətraflı planındır.

Büdcə, büdcə sistemi ÜDM-un bölüşdürülməsində böyük əhəmiyyət kəsb edir, büdcələr arası tarazlaşdırmaya və sosial-iqtisadi inkişafın yüksəldilməsinə kömək edir.

“Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi haqqında” qanuna əsasən Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemini sxematik olaraq aşağıdakı şəkildə (Cədvəl 20)göstərmək olar:

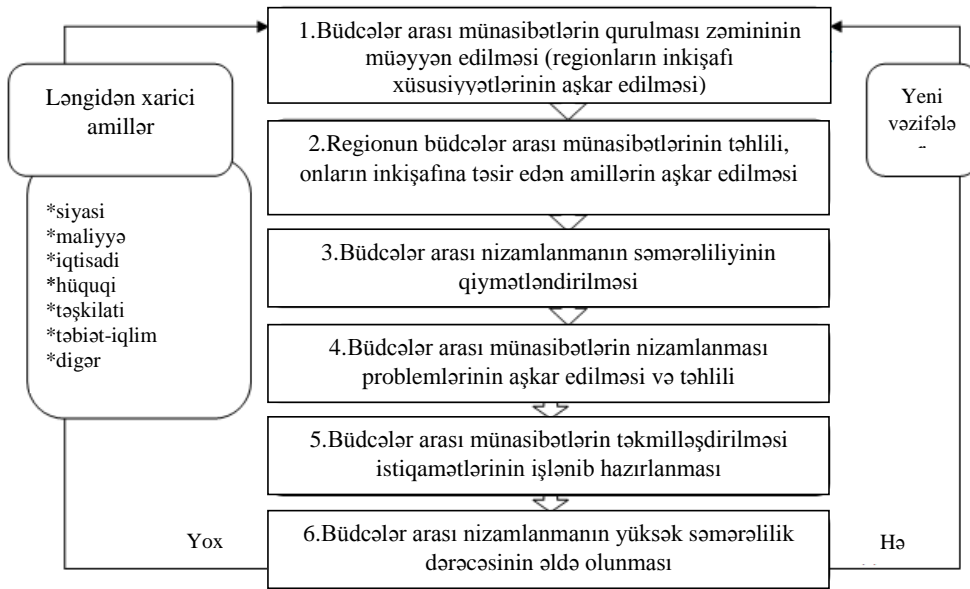
Cədvəl 20. Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi haqqında məlumat cədvəli.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi birlik (bütövlük), tarazlıq, aşkarlıq və müstəqillik prinsipləri əsasında dayanır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin məqsədi dövlət funksiyalarının yerini yetirilməsi üçün maliyyə vasitələrinin yığılmasını və sonradan istifadəsini təmin edərək maliyyə-valyuta, sosial-iqtisadi və digər strateji problem və layihələrin həll edilməsidir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində büdcə dövlət idarəetməsinin əsas stabilizatorlarında biridir. Büdcələr arası tarazlaşdırma iqtisadiyyatın dayanıqlığının saxlanılmasının əsas şərtlərindən biri kimi çıxış edir və büdcələr arası münasibətlərin mərkəzi problemlərindən biridir. Düzgün qurulmayan büdcələr arası tarazlaşdırma strategiyası bütövlükdə iqtisadiyyatın balansının pozulmasına gətirib çıxaran maliyyə böhranına səbəb ola bilər.

Büdcələr arası münasibətlər sisteminin modernləşməsini qarşılıqlı münasibətlər prosesinin göstərən və onu ardıcıl əməliyyatlara bölən alqoritmin qurulmasından başlamaq yaxşıdır (Şəkil 7).

Şəkil 7. Büdcələr arası münasibətlər prosesini göstərən alqoritm.

Azərbaycan Respublikasının büdcələr arası münasibətlər sistemi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin ayarı-ayrı səviyyələri üzrə büdcə xərclərinin bölüşdürülməsi, yenidən bölüşdürülməsi və təsbiti;

- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin ayarı-ayrı səviyyələri üzrə stabilləşdirici gəlirlərin diferensiasiyası;

- bütün büdcə və bələdiyyələrin minimal büdcə təminatı dərəcəsinə görə büdcələr arası tarazlaşdırma;

- Azərbaycan Respublikasının bütün büdcələrinin öz aralarındakı qarşılıqlı münasibətlərdə bərabərliyi.

Azərbaycan Respublikası regionlarının vergi potensialının qiymətləndirilməsindən irəli gələrək o nəticəyə gəlmək olar ki, büdcələr arası tarazlaşdırma xüsusilə böhran dövründə həm vergi potensialının, həm də bütövlükdə ölkə və onun regionlarının inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır.

Azərbaycanda büdcələr arası tarazlaşdırmanın əsasında ölkə büdcəsinin gəlir hissəsinə maliyyə vasitələrinin regionlar üzrə qeyri bərabər daxilolma problemi durur. Daxilolmalarının ümumi həcmdə əsas hissəsini təşkil edən region-donorlar və dotasiyalı regionlar-əsas hissə mövcuddur. Hazırda ancaq 6 şəhər (Bakı, Sumqayıt, Mingəçevir, Şirvan, Naxçıvan, Naftalan) və 2 rayon (Abşeron, İmişli) dövlət büdcəsindən dotasiya almırlar. Bütün qalan şəhər və rayonlar dotasiya, subsidiya, büdcələr arası transfertlər paylarını alırlar. Büdcənin gəlir hissəsinə daxilolmaların horizontal tarazsızlığı aşkardır. Almaniyada region –donorlar zəif inkişaf etmiş regionları maddi cəhətdən dəstəkləyirlər, oradan fərqli olaraq Azərbaycanda tam əksinə situasiya baş verir, büdcələr arası tarazlaşdırma vertikal üzrə baş verir. Təkcə 2016-cı ildə dövlət büdcəsindən 1 milyard manat həcmində dotasiyalar ayrılmışdır ki, bu da dövlətin büdcələr arası tarazlaşdırma üçün böyük xərclər ödədiyini göstərir (Cədvəl 21).

№	Xərclərin istiqaməti	Məbləğ (AZN)
1.	Yerli (bələdiyyə) büdcələrə dotasiya	52000000,0
2.	Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə dotasiya	282350000,0
3.	Sahibkarlığa dəstək üçün ayrılan məbləğ	136000000,.
4.	İpotekanın dəstəklənməsi	50000000,0
5.	İqtisadi fəaliyyətin digər sahələri	174000000,0
6.	Dövlət büdcəsindən Azərbaycan Respublikası sosial müdafiə fonduna köçürmələr (transfərtlər)	1246000000,0
7.	Sosial müdafiə və sosial təminat	2698760194,0
8.	Dövlət kapital qoyuluşları	6260000000,0

Cədvəl 21. 2016-cı il ərzində Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin bəzi xərc maddələri.

Bununla belə, Azərbaycanın indiki büdcə siyasəti dövlət yardımının (dotasiyaların) azaldılmasına, infrastrukturun inkişafı, güzəştlərin köməyi ilə sahibkarlıq fəaliyyətini həvəsləndirilməsi, dərəcələrin aşağı salınması, inhisar əleyhinə tədbirlərin həyata keçirilməsi və s hesabına regionun vergi, maliyyə, sənaye potensialının formalaşmasına, möhkəmlənməsinə, inkişafına yönəldilib. Əvvəlki illərdə, büdcənin gəlirlərinin artması səbəbindən dotasiyaların, subsidiyaların verilməsi imkanı böyük idi. Lakin, indiki mövcud böhran vəziyyətində onları get-gedə azaltmaq lazımdır, çünki, yardımım daim göstərilməsi adət halını ala və regional aktivliyin azaldılmasına gətirib çıxara bilər. Bu istiqamətdə bir sıra tədbirlər reallaşdırılmışdır, lakin praktika göstərir ki, onlar kifayət etmir. Orta hesabla regionların əhalisi o qədər də çox deyil, iqtisadi nöqteyi nəzərdən əgər regionlar səmərəli işləsələr, özünü maliyyələşmə yolu ilə öz xərclərini ödəyə bilərlər.

Bir sıra azərbaycan iqtisadçıları büdcələr arası tarazlaşdırma ilə bağlı yaranan problemlərin həlli yollarını təklif edirlər. Bəziləri turizm, sənaye, kənd

təsərrüfatı potensialının formalaşması və inkişafını təklif edirlər, digərləri xarici investisiyaların cəlb edilməsini məqsədəuyğun hesab edirlər. İstənilən halda, potensial var, ancaq onun səmərəli və düzgün istifadə olunması yollarını tapmaq qalır. Dövlət dəstəyi dotasiya formasında regionlara hər il yardım verilməsi xarakteri daşımamalı, regionların daha da özünü maliyyələşməsi üçün stimol olmalıdır. Ölkə hökuməti tərəfindən büdcələr arası tarazlaşdırmanın istifadə edilən, o cümlədən xarici, metodlarından irəli gələrək optimal tarazlaşdırma metodunun istifadəsi daha səmərəli olardı, hansı ki, ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq özündə bütün metodologiyaları birləşdirəcəkdir. Bu zaman, inkişaf etmiş ölkələrdəki büdcələr arası tarazlaşdırma metodlarını tam şəkildə təqlid etmək lazım deyil, bu metodlar ancaq iqtisadiyyatın, kredit bazarının, qiymətli kağızlar bazarının, valyuta bazarının yüksək inkişaf səviyyəsində, yüksək dərəcədə işlənmiş və təşkil edilmiş vergi nəzarəti sistemi və s. şəraitində səmərəli ola bilərlər. İnkişaf etməkdə olan və keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün onları istifadəsi köklü surətdə fərqlənən nəticələrə gətirib çıxara bilər. Həm də hər hansı bir ölkənin təcrübəsini hər iki ölkənin spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almadan yerli şəraitə tam inteqrasiya etmək mümkün deyil.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, aydın olur ki, Azərbaycanda büdcələr arası tarazlaşdırma aşağıdakı istiqamətdə aparılmalıdır:

1. Maliyyələşmənin gələcək gəlirlərin əldə edilməsi məqsədi ilə yerli istehsal bazasının formalaşması və inkişafına yönləndirilməsi;
2. Zəif inkişaf etmiş şəhər və kəndlərin güzəranının yüksəldilməsi;
3. Dövlət yardımı məqsədi ilə dövlət büdcəsindən ayrılan vəsaitlərin məqsədyönlü istifadəsi üzərində nəzarət;
4. Dotasiyaların, subsidiyaların, subvensiyaların verilməsinin təkmilləşdirilməsi;
5. Büdcələr arası tarazlaşdırmanın xarici ölkə təcrübəsinin istifadəsi və inteqrasiyası;

6. Bütçə tənasübsüzlüyünün aradan qaldırılmasının ən səmərəli mexanizminin formalaşması;

7. Dotasiyaların, subsidiyaların, subvensiyaların istifadəsinin şəffaflığının təmin edilməsi;

8. Regionların dövlət yardımından asılılığının azaldılması;

9. Mövcud inhisarçılığının ləğv edilməsi;

10. Bütçənin xərclər strukturunun səmərələşdirilməsi;

11. Keyfiyyət və müdafiə menecmentinin tətbiq edilməsi;

12. Həm daxili bazar, həm də ixrac üçün yüksək texnologiyalı innovativ məhsulun hazırlanması;

13. Sosial-iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi vergi potensialının artırılması;

14. Müxtəlif səviyyələr arasında səlahiyyətlərin daha dəqiq bölüşdürülməsi və s.

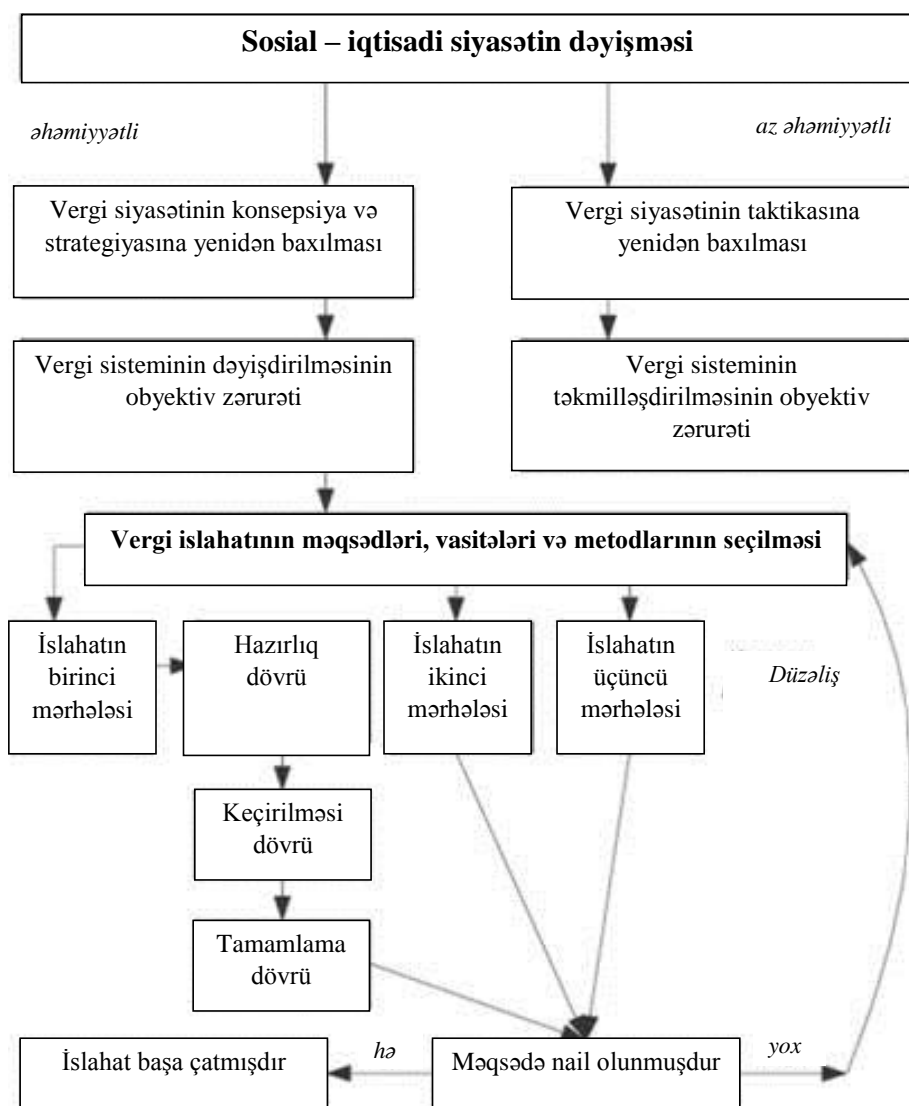
3.2. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması istiqlamətində aparılan islahatların əsas istiqamətləri.

İqtisadiyyatın real sektorunun dinamik və məhsuldar inkişafı üçün əlverişli şəraitin formalaşması, iqtisadi artımın stimullaşdırılması, vergilərin sayının azaldılması, vergi sisteminin sadələşdirilməsi, vergi yükünün azaldılması, optimal vergi dərəcələrinin formalaşması və s. üçün dövlət ölkənin vergi sistemində dəyişikliklər və islahatlar aparır.

Onun mahiyyəti əvvəlki vergilərin ləğvi, yenilərinin təsdiqi, əvvəllər mövcud olanların modifikasiyasından ibarətdir, və bu zaman ölkənin əsas məqsədi- ölkə bütçəsinin gəlir hissəsinin doldurulması- yaddan çıxmamalıdır. Aydındır ki, vergi islahatları elə şəkildə reallaşmalıdır ki, mövcud vergilər kompleksinin konsepsiyası, onların hesablanması texnologiyası, nəzarət metodikası kəskin

şəkildə dəyişməsinlər. Sxem şəkildə vergi islahatlarının aparılması algoritmi aşağıdakı şəkildədir (Şəkil 8):

Şəkil 8.

Yada saəlmaq lazımdır ki, aparılan islahatlar təkamül xarakter daşımalıdırlar.

İqtisadi ədəbiyyatda müxtəlif xarakterik xüsusiyyətlərdən asılı olaraq vergitutma sahəsində islahatların təsnifləşdirilməsi üzrə çoxlu sayda fikirlər mövcuddur. İqtisadçı V.Q.Panskov üç əsas xüsusiyyət üzrə aşağıdakı təsnifatı irəli sürmüşdür (Cədvəl 22):

Cədvəl 22.

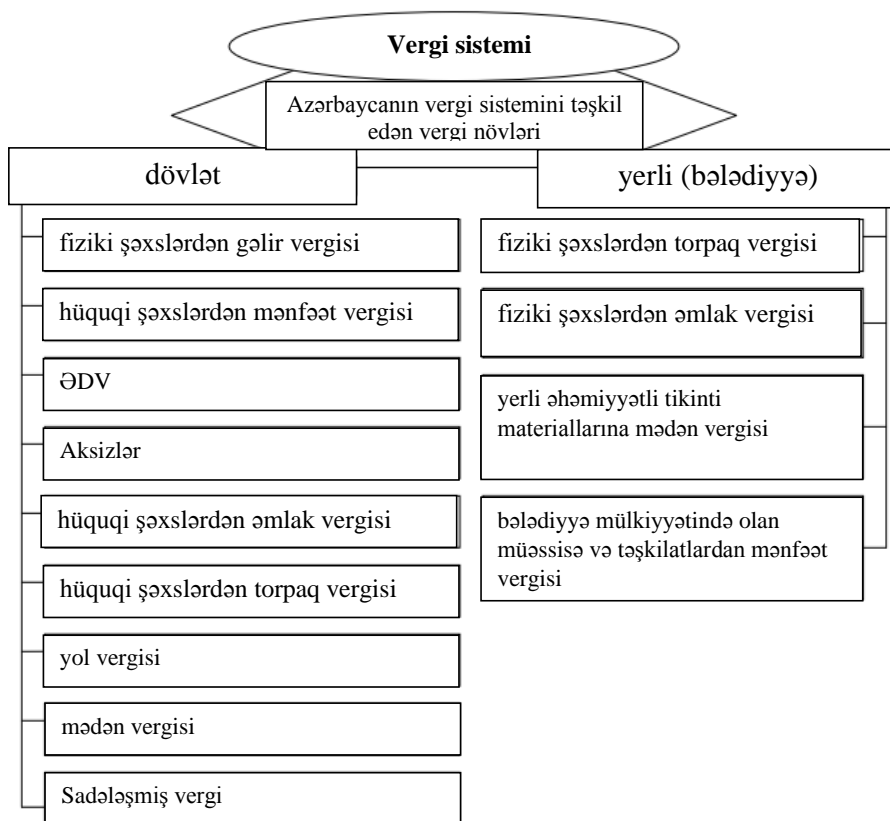
Vergi islahatlarının həyata keçirilməsi gedişində vergi sisteminin dinamik inkişafı təmin edilir, dövlət onu dəyişərək, azgəlirli və çətin idarə olunan vergiləri ləğv etməyə çalışır.

Hal hazırda vergilərin optimal sayı, vergi yükünün həcmi və vergi dərəcələri haqqında iqtisadçılar arasında vahid ümumi yanaşma yoxdur. Lakin, aydındır ki, onlar o fikirlə razıdırlar ki, özünün, ölkə büdcəsinin doldurulması funksiyasından əlavə, vergilər biznes-mühitin, iqtisadi artımın inkişafını dayandırmamalı və ləngitməməlidirlər. Bu məqsədlə, dövlət, optimal vergi dərəcələrinin, vergilərin məqbul sayının axtarışı üzrə vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi üçün müxtəlif islahatlar tətbiq edir. Bunlar, iqtisadi artımı ləngitməməli, iqtisadiyyata daha çox investisiya cəlb etməli, milli iqtisadiyyatı dirçəltməlidirlər.

Müstəqilliyin əldə edilməsi, bazar iqtisadiyyatına keçiddən irəli gələrək, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində iri islahatların aparılması zərurəti artmışdır. Azərbaycan Respublikasının mövcud vergi sisteminin əsası “ Dövlət vergi xidməti haqqında” qanunun (1992-ci il) və ayrı- ayrı vergilər üzrə qanunların qəbulu ilə qoyulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin formalaşması sahəsində islahatların əsası isə ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur ki, onun reallaşması bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən həyata keçirilir. 1990-cı illərin axırında vergi sistemində mövcud olan boşluqlar və çatışmazlıqlar səbəbindən o, iqtisadiyyatın inkişafının ləngidici amilinə çevrilməyə başladı. Bu, vergi yükünün böyük ölçüsü, lazımsız güzəştlərin çoxluğu, gəlirlərin gizlədilməsi üçün kifayət qədər yolların olması ilə şərtlənirdi və bütün bunlar ədalətli rəqabət mühitinin olmaması şəraitini formalaşdırırdı və kölgə iqtisadiyyatının həcmi artırırdı.

Heydər Əliyevin sərəncamına əsasən 11 iyun 2000-ci il tarixdən qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergi sisteminin dövlət nizamlanmasının modernləşdirilməsində əhəmiyyətli irəliləyiş oldu. Vergi qarşılıqlı münasibətlərinə nəzarət edən hüquqi normaları sistemləşdirmək, qeyri müəyyənlikləri və uyğunsuzluqları azaltmaq, vergi rejimini stabilləşdirmək və s.

mümkün oldu. Vergi Məcəlləsinin təsdiqi zaman dövlət 1992-ci ilin vergi sistemini radikal şəkildə dəyişmək məqsədi daşıyırdı, ancaq əsas vergilər saxlanılmaqla, aşkar edilmiş nöqsan və natamamlıqlar ləğv edilmişdi. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə uyğun olaraq ölkənin vergi sistemi aşağıdakı kimidir (Şəkil 9):

Şəkil 9. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi.

2003-2006-cı illərdə islahatların gedişində mənfəət vergisinin dərəcəsi 27%-dən 22%-ə, sonradan 2010-ci ildən isə 20%-ə, ƏDV 20%-dən 18%-ə endirilmişdir ki, bu da investisiyaların cəlb olunmasına, vergi yükünün azaldılması üçün əlverişli şərait yaradır.

Vergi sisteminin sinin başqa istiqaməti vergi ödəyicilərinə göstərilən elektron xidmətlərin sferasının genişləndirilməsidir. 2002-ci ildən etibarən Vergilər

Nazirliyinın saytı www.taxes.gov.az. Fəaliyyət göstərməyə başlamışdır. 2003-cü ildə pulsuz məlumat telefon xidməti "195" yaradılmışdır.

2006-cı ildə AVİS (Avtomatlaşdırılmış Vergi İnformasiya Sistemi) yaradılmışdır. Onun əsas məqsədi büdcənin gəlir hissəsinin vaxtında və tam formalaşdırılması, vergi idarəçiliyinin sürətli və səmərəli həyata keçirilməsi üçün səmərəli informasiya təminatının tərtib olunmasından ibarətdir.

2007-ci ildən etibarən www.taxes.gov.az. saytı vasitəsilə elektron sənədləşmənin mübadiləsi, o cümlədən, elektron vergi bəyannamələrinin əldə edilməsinə başlanmışdır.

2008-ci ildən başlayaraq ölkədə "vahid pəncərə" prinsipi üzrə təsərrüfat subyektlərinin dövlət qeydiyyatı konsepsiyasından istifadə olunur. Bu prinsipin tətbiq edilməsi kiçik və orta biznesin canlanmasına təkan verdi, onun istifadəyə verilməsindən ötən 3 il ərzində Vergilər Nazirliyində 140000 artıq təsərrüfat subyekti qeydiyyatdan keçmişdir. Bu prinsipin təkmilləşdirilməsi bu gün də davam edir, 2011-ci ildən sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslər, 2012-ci ildən hüquqi şəxslər elektron formada dövlət qeydiyyatından keçə bilirlər.

2010-cu ildən vergi ödəyiciləri ilə video konfransların keçirilməsinə, elektron hesab- fakturaların tətbiq edilməsinə, ƏDV hesab-fakturalar üzrə sənədlərin yerdəyişməsi sistemi tamamilə avtomatlaşdırılıb. 2012-ci ildən vergi və rüsumların internet vasitəsilə ödənilməsi mümkün oldu, bu, daha şəffaf maliyyə bazarının formalaşması üçün nağdsız hesablaşmalar formasının təşviqi ilə şərtlənirdi.

2013-cü ildən fiziki şəxslərin mərc oyunlarından uduşları vergidən azad edilmişdir ki, bu da həmin sahənin inkişafına və onun vergi potensialının artmasına gətirib çıxardı. Bu sahə möhkəmlənəndən sonra 2016-cı ildən 10% dərəcəsi ilə gəlir vergisi tətbiq ediləcəkdir. İl ərzində 25000000 AZN məbləğində vergi daxilolmaları gözlənilir.

2015-ci ildə həmçinin Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinə kiçik və orta biznes üçün bir çox sahələrdə, o cümlədən, iqtisadiyyatın tikinti, emal sənayesi, ticarət, kənd təsərrüfatı, yüngül sənaye və s. sahələrində vergitutmanın sadələşdirilməsini nəzərdə tutan dəyişikliklər edilmişdir. Yerli istehsalın artırılması və biznes mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı ilə sahibkarlıq sahəsində aparılan yoxlamalar 2 il müddətinə dayandırılmışdır. Xüsusi icazə tələb edən sahibkarlıq fəaliyyətlərinin 59-dan 37-yə azaldılmışdır və onların verilmə prosedurası sadələşmişdir.

2016-cı ildən başlayaraq Vergi Məcəlləsinə edilən dəyişiklikdən sonra əgər hesabat ilində vergitutma əməliyyatlarının həcmi 200000 AZN ötmürsə, vergi ödəyiciləri sadələşmiş vergi ödəyiciləri kimi qeydiyyatda alınır, əvvəllər bu məbləğ 120000 AZN bərabər idi. Bu düzəliş həm də kiçik və orta sahibkarlığa dəstək məqsədlə edilmişdir. Ondan əlavə, tətbiq olunan dərəcələrdən başqa yeniləri-ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olanlar üçün 6%, ümumi işə sahəsi üçün 8% əlavə edilmişdir.

2017-2018-ci illər islahatlarının əsasında aşağıdakı istiqamətlər dayanır:

- * güzəşt dairəsinin genişləndirilməsi, bu vergi potensialının az olduğu sahələr və regionlar üçün məqsədəuyğundur;
- * maliyyə sanksiyaları, vergi cərimələri, pensiyalar, dəbbələmə sərtləşdirilir ki, bu da vergitutmadan boyun qaçırma və gizlədilmə hallarının azaldılmasına gətirib çıxarır;
- * vergi daxilolmaların və vergi potensialının artırılmasının yeni mənbələrinin axtarışı;
- * əmək haqqına vergi yükünün azaldılması;
- * vergi orqanlarının səlahiyyətlərinin artırılması;
- * iqtisadiyyatın kölgədən çıxarılması;
- * sahibkarlıq fəallığının artırılması;

* büdcənin sosial yönlüyünün saxlanılması üzrə tədbirlərin qəbulu;

* ölkə iqtisadiyyatını zəif inkişaf etmiş sahələrində vergitutmanın sadələşdirilməsi.

Bu islahatlar vergi potensialının formalaşdıracaq və artıracaq, müəssisələrin sayının səmərəli artmasına, məhsuldarlığın artımına və bu zaman büdcənin gəlir hissəsinin vergitutmadan gələn hissəsinin 316000000 AZN artımına gətirib çıxaracaq,

İndiki vaxta, Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində çoxlu sayda vergi islahatları aparılmışdır ki, onlar da dünya praktikası tərəfindən qəbul edilmiş və dünya birliyinə daha rəşional islahatlar kimi tövsiyə edilmişdir. Ölkədə vergi sisteminin yaxşılaşdırılmasına yönələn çoxlu sayda islahatlar aparılır. Perspektivlər aşağıdakılardır:

1. Elektron xidmətlərin sferasının və keyfiyyətinin yüksəldilməsi;
2. Daxili nəzarətin gücləndirilməsi;
3. İctimai nəzarətin gücləndirilməsi;
4. Vergi mədəniyyətinin yüksəldilməsi;
5. Elektron audit;
6. Tədris prosesinin təkmilləşdirilməsi;
7. Korrupsiya ilə mübarizədə beynəlxalq əməkdaşlığın güclənməsi.

Ölkənin vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi üçün Cədvəl 23-də göstərilən aşağıdakı istiqamətləri rəhbər tutmaq zəruridir:

Cədvəl 23.

№	Azərbaycan Respublikasının vergi sisteminin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri
1.	bütün vergi rüsumlar sisteminin maliyyə ili ərzində birlik, ziddiyyətsizlik və dəyişməzliyi təmin edən stabil vergi sisteminin qurulması;

2.	vergi nəzarəti orqanlarının fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması;
3.	birbaşa və dolay vergilərin optimal ahəngi;
4.	məhsul istehsalçıların (işlərin, xidmətlərin) vergi yükünün azaldılması və vergitutma bazasının dəqiq müəyyənləşdirilməsi yolu ilə ikiqat vergitutmaya yol verilməməsi;
5.	vergi dərəcələrinin azaldılması yolu ilə vergi sıxıntısının yüngülləşdirilməsi, vergi alınmalarının əğlabatan səviyyəsinin təmin edilməsi;
6.	vergi sisteminin maksimum sadələşdirilməsi, qanun və təlimatlardan birmənalı izah olunmayan normaların götürülməsi;
7.	vergilərin ödənilməsində könüllülük prinsipinin inkişaf etdirilməsi, hansı ki, vergi qanunvericiliyində dəyişikliklər barəsində vergi ödəyicilərinə vaxtında məlumat verilməsi, vergilərin vaxtında hesablanması və ödənilməsi zaman məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi onun ayrılmaz hissəsidir;
8.	ümumi vergitutma rejimindən güzəştlərin ixtisarı və ləğv edilməsi;
9.	vergitutma zamanı təsərrüfat subyektlərinin, onların istehsal fəaliyyətləri ilə bağlı real xərclərinin maksimum uçuotu;
10.	sabit vergi bazasına malik əmlak vergilərinin rolunun gücləndirilməsi;
11.	fiziki şəxslərin gəlir vergisinin təkmilləşdirilməsi;
12.	vergilərin sayının, onların birləşdirilməsi yolu ilə azaldılması və kifayət qədər daxilolmalar gətirməyən bəzi vergilərin ləğv edilməsi.

Azərbaycan Respublikasında aparılan islahatları tədqiq edərək, o nəticəyə gəlmək olar ki, indiki vaxtda ölkəyə, gəlirlərin artmasına, sahibkarlıq fəaliyyəti üçün əlverişli mühitin formalaşmasına kömək edən, mürəkkəb olmayan və tətbiqinin baha başa gəlmədiyi nəzarəti sistemi lazımdır. Ondan əlavə, ayrı-ayrı sahələrinin inkişafı və dirçəlişi üçün mühiti formalaşdıran müəyyən vergi rejimlərinə diqqət göstərmək lazımdır. Misal üçün, hal hazırda, yüngül sənayenin dirçəldilməsi üçün vergi rejiminin istifadəsi çox əhəmiyyətlidir.

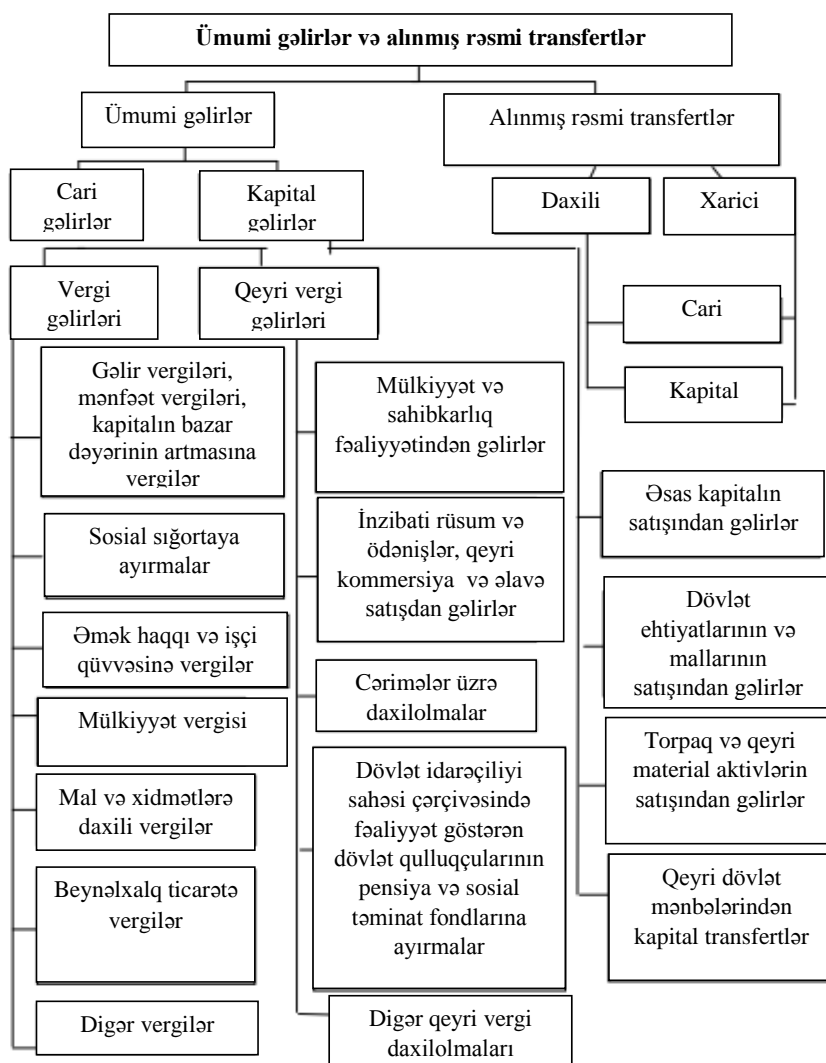
3.3. Regionların vergi potensialının Azərbaycan Respublikasının büdcəsinin formalaşmasında rolu.

Əvvəl qeyd olunduğu kimi **regionun vergi potensialı** – müəyyən vaxt ərzində (hesabat ili) mövcud resurslar, regionun iqtisadi inkişaf tendensiyaları, regionda həyata keçirilən vergi siyasəti və digər amillər nəzərə alınmaqla vergi daxilolmalarının potensial həcmidir.

Regionların vergi potensialının tədqiqatının əsas mahiyyəti regional iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinin daha əhatəli öyrənilməsindən, böhranın iqtisadiyyata təsirinin azaldılması üzrə tədbirlərin işlənilib hazırlanmasından, regionların investisiya cəlbediciliyinin artırılmasından və s. ibarətdir.

Regionların vergi potensialının əmsalını müəyyənləşdirərək, biz regionların iqtisadi gücünü, maliyyə sərbəstliyini, vergitutma resursları ilə təminatı və gələcək stimullaşdırma və çəkəndirmə siyasətini müəyyən etmək üçün, onların maliyyə imkanlarını müqayisə edə bilərik. Bu göstəricinin köməyi ilə, regionların büdcə vəziyyətlərinin obyektiv mənzərəsini yaratmaq mümkündür.

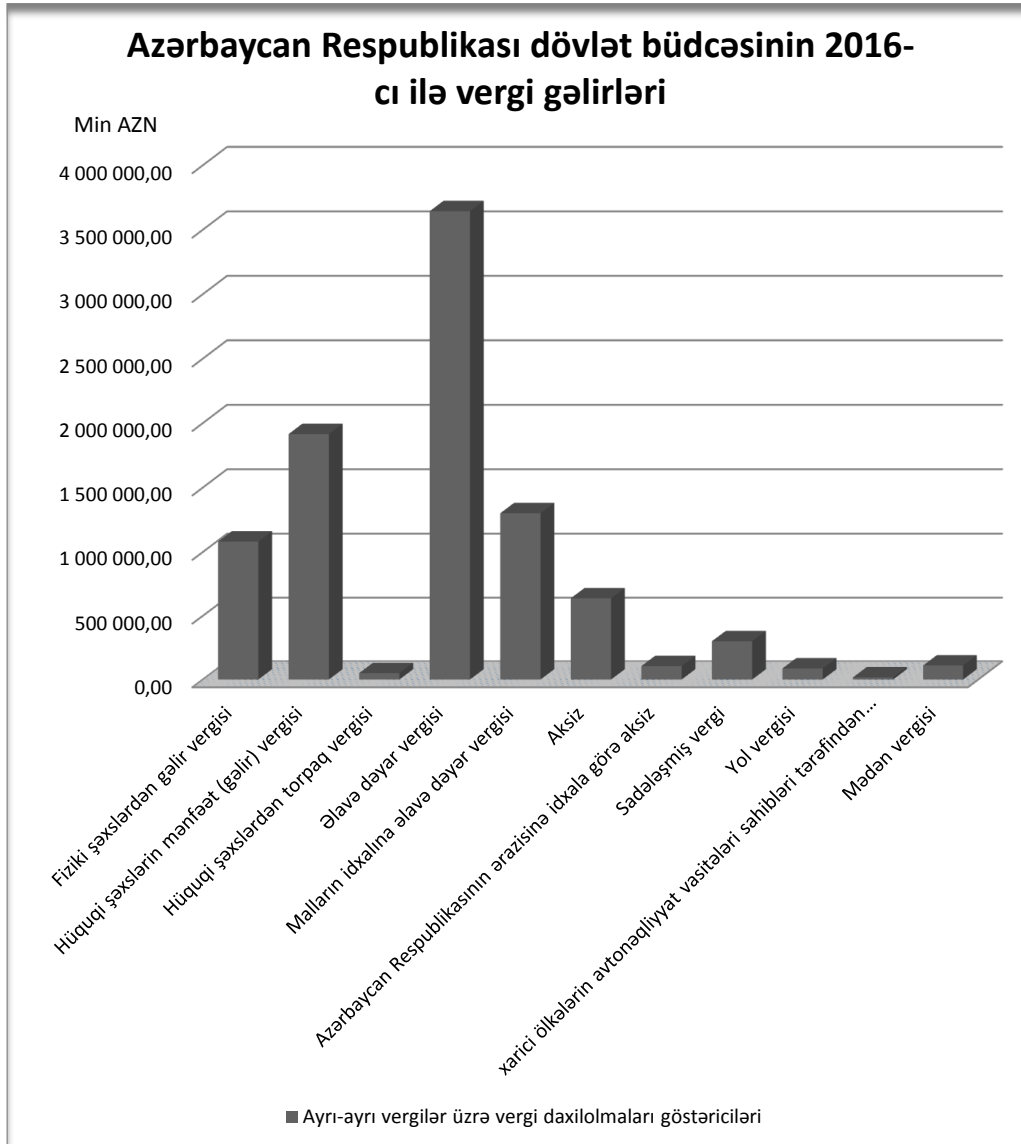
Regionlar arasında sosial-iqtisadi inkişafdakı fərqlər, sonradan büdcənin gəlir hissəsini formalaşdıran, əhalinin adambaşına vergi gəlirlərinin ölçülərində fərqlərə gətirib çıxarır. Ölkə büdcəsinin gəlir hissəsinin formalaşdırılmasının ümumi forması aşağıdakı kimidir (Şəkil 10):

Şəkil 10. Dövlət maliyyəsinin beynəlxalq statistikasında dövlət büdcəsi gəlirlərinin və alınmış rəsmi transfertlərin təsnifatı.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlir hissəsini formalaşdıran əsas mənbələrindən biri vergi daxilolmalarıdır (diaqram 1). Onlar ölkənin fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin mühüm elementidirlər, onlarsız əhəlinin maraqlarını nəzərə alaraq səmərəli inkişafın reallaşması mümkün deyil.

Diaqram 1.

Diaqram 1-nəzərdən keçirərək, o nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycanın vergi daxilolmalarının böyük hissəsini dolayı vergilər (ƏDV və aksizlər), həmçinin gəlir vergisi və mənfəət vergisi təşkil edir. Lakin bu vergi daxilolmaları vergi potensialı və regionların sosial-iqtisadi inkişafından asılı olaraq qeyri bərabər

formalaşır. 2016-cı il üçün son göstəricilərə görə ancaq 5 şəhər və 2 rayon özünü maliyyələşdirmə imkanına malikdir. Belə ki, ancaq Bakı şəhəri üzrə gəlirlər 6016106000 AZN –dir, halbuki bütün şəhərlər və rayonlar üzrə məbləğ 6602000000 AZN təşkil edir. Yerli gəlirlərin və xərclərin nizamlanması üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayrılan vəsaitlər 774905457 AZN olmuşdur. Bundan o nəticə yaranır ki, ölkənin vergi siyasəti regionların vergi potensialının artırılmasına yönəlməlidir. Bu həm vergi potensialını formalaşdırmağa, həm də regionların dövlət dəstəklənməsinə xərclənən böyük həcmdə vəsaitlərə qənaət etməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan Respublikasının regionlarını göstərək və onlardan bəzilərinin ayrı-ayrılıqda vergi potensialını nəzərdən keçirək:

1. Abşeron
2. Aran
3. Yuxarı Şirvan
4. Gəncə-Qazax
5. Quba-Xaçmaz
6. Lənkəran
7. Şəki-Zaqatala
8. Yuxarı Qarabağ
9. Kəlbəcər-Laçın
10. Naxçıvan

1. Abşeron iqtisadi regionu. Hamısının içərisində ən inkişaf etmiş regiondur və ən böyük vergi potensialına malikdir, vergi daxilolmaları maksimaldır. Regionda xüsusilə kimya və neft-kimya sənayesi, tikinti, yüngül və yeyinti sənayesi, qara və əlvan metallurgiya, xidmət sektoru sahələri nəzərə çarpır. Vergi potensialını sahilboyu ərazilərin inkişafı və dəniz limanlarının sayının artırılması

yolu ilə yüksəltmək olar. Sumqayıtda, enerji daşıyıcılarının yaxınlıqda yerləşməsinə nəzərə alaraq çoxlu sayda iqtisadi fəaliyyəti inkişaf etdirmək olar.

2. Gəncə-Qazax regionu dövlət büdcəsinə vergi köçürmələrinə görə ikinci yeri tutur, ölkənin sənaye istehsalının 12-13%-i burada cəmləşmişdir ki, onun da böyük hissəsi ağır sənayenin payına düşür. Regionun potensialını əlverişli coğrafi mövqeyini nəzərə alaraq, xammal və hazır məhsulun daşınması istiqamətində inkişaf etdirmək lazımdır.

3. Şəki-Zaqatala regionu yüngül və yeyinti sənayesinin, turizmin, nəqliyyat şəbəkəsinin və kənd təsərrüfatının xüsusi inkişafı ilə xarakterizə olunur. Regionun ərazisindən Gürcüstana beynəlxalq turizm marşrutu keçir. Böyük sayda başlı başına buraxılmış tarixi abidələr (o cümlədən alban abidələri) məhz bu regionda yerləşir, deməli, bu regionun turizm potensialını bu istiqamətdə də inkişaf etdirmək olar.

4. Lənkəran regionunda kənd təsərrüfatı və emal sənayesi xüsusi inkişaf etmişdir, gələcəkdə də vergi potensialının artırılmasını bu istiqamətdə cəmləşdirmək lazımdır.

5. Kəlbəcər-Laçın regionunun vergi potensialının artırılması çətinliyi hərbi rejim və Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin işğal olunması ilə şərtlənir. Cəbhədə baş verən hadisələrdən sonra vəziyyət daha da çətinləşmişdir. Bu regionda istifadə olunmayan böyük potensial vardır.

6. Quba –Xaçmaz iqtisadi regionu kifayət qədər kurort-istirahət resursları ilə xarakterizə olunur, həm qış, həm də yay turizmi ilə fərqlənir və bu, onun əlverişli coğrafi mövqeyi ilə izah olunur. Regionda həmçinin kənd təsərrüfatı və kənd təsərrüfatı məhsullarının ixracı inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın regionlarını ətraflı nəzərdən keçirərək o nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin regionlarında böyük potensial gizlənmişdir, və strategiyanın düzgün qurulması şəraitində onun aşkara çıxarılması imkanı böyükdür. Bu gün, ölkənin vergi sisteminin güclü inkişafı, yerli bazarın rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması,

büdcələr arasındakı münasibətlərin səmərələşdirilməsi gədir. Vergi sisteminin, həmçinin vergi siyasətinin islahatını regional inkişafa diqqəti yönəldərək aparmaq lazımdır. Büdcənin formalaşmasında regionların payını tədqiq edərək, biz o mənşərə ilə rastlaşırıq ki, ümumi büdcədə onların payı nəinki azdır, eyni zamanda onlar özünü maliyyələşmə imkanına malik deyillər. 2016-cı il üçün hər bir şəhərin və rayonun ölkə büdcəsindəki payı haqqında daha geniş məlumatla Əlavə 1-də baxmaq olar.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR.

İşdə aparılan elmi-nəzəri və tətbiqi tədqiqatların nəticələrini ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticə və təklifləri qeyd edək:

1. Ölkənin stabil iqtisadi vəziyyətinin əsas şərtlərindən biri onun cari xərclərini ödəyən maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasıdır. Vəzifələrin, o cümlədən, büdcənin doldurulması, iqtisadi artımın gücləndirilməsi üçün ehtiyatların axtarılması üçün maliyyə xidmətləri həm bütövlükdə bütün ölkənin, həm də regional səviyyədə vergi potensialının düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanan obyektiv informasiyaya malik olmalıdırlar. “Vergi potensialı” və hərfi mənəsi “ vergi imkanı” (tax capacity) anlayışının özünə tədqiq olunan ərazinin vergitutma resurslarının maksimal mümkün sayı daxildir, o , daha çox dərəcədə vergi gəlirlərinin yaradılması üzrə potensial imkanları, daha az dərəcədə isə göstəriciləri xarakterizə edir.

2. Vergi potensialı daha çox, ölkənin vergi siyasətindən, tətbiq edilən güzəştlərdən, vergi dərəcələrinə, vergitutma bazasından və digər göstəricilərdən asılıdır. Regionların vergi potensialının müəyyən edərək, regionların iqtisadi gücünü, vergitutma resursları ilə təminatı və gələcək stimullaşdırma və məhdudlaşdırma siyasətini müəyyən etmək məqsədi ilə biz müqayisəli təhlil apara bilərik. Bu göstəricinin köməyi ilə regionların büdcə vəziyyətlərinin obyektiv mənşərəsini yarada bilərik.

3. İqtisadiyyatın səmərəli və məhsuldar nizamlanması, onun progressiv inkişafının təmin edilməsi, investisiya fəaliyyəti, kiçik və orta biznesin üçün

əlverişli şəraitin formalaşması daha çox dərəcədə ağıllı qurulmuş vergi siyasətindən, vergi nizamlanmasından asılıdır. Vergi siyasəti dövlətin əsas alətidir, onun köməyi ilə ölkə vergi potensialını formalaşdırır, inkişaf etdirir və onun səmərəli istifadəsi zaman böyük zirvələrə çatmaq mümkündür. Ölkənin maraqlarının və resurslara olan tələbatının yüksək dərəcədə ödənilməsi nəzərə alınmaqla özünün əsas funksiyalarını yerinə yetirməsindən ötrü qurulmalıdır və bu zaman, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin sosial-iqtisadi inkişafını canlandırılmalıdır.

4.Böhran dövründə regionların iqtisadi inkişafı məsələsi xüsusilə aktual olur. Regionları vergi potensialını artıraraq dövlət onların sosial-iqtisadi artımını stimullaşdırır, yəni, regionların müstəqilliyi və özünü təminatı möhkəmlənir. Azərbaycan Respublikasının indiki vergi siyasəti regionların iqtisadiyyatının qeyri-neft sahələrinin stimullaşdırılması və dinamik inkişafına, əvvəllər istifadə olunmayan ehtiyatların aşkar edilməsinə yönəlib. İndiki dövrdə Azərbaycanın regionlarının inkişafı birinci yerdə durur.

Regionların böyük həcmdə istifadə olunmayan vergi potensialı Azərbaycan torpaqlarının 20%-nin işğal edilməsi, o cümlədən, ölkədə yaranmış hərbi vəziyyətlə şərtlənir. Sırr deyil ki, sərmayələrin cəlb olunması üçün mühüm amillərdən biri iqtisadi və siyasi stabillikdir. Hərbi vəziyyət bu regionların infrastrukturunun inkişafı üçün maneələr yaradır.

5.Davam edən iqtisadi böhran şəraitində, Azərbaycanda 2016-cı ildə inkişaf etmiş və güclü iqtisadiyyata malik ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan köklü iqtisadi islahatların aparılması zərurəti vardır. Diqqəti məqsədyönlü şəkildə yerli istehsalın artmasına, ixrac üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların yaradılmasına, yerli bazarın qorunmasına, inhisarçılığın azaldılmasına və s. yönəltmək lazımdır. Regional inkişaf sahəsində iri layihələr həyata keçirmək lazımdır. Bütün bunlar, regionların iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun canlanmasına, yeni ixrac məhsulunun yaranmasına, regionların vergi potensialının artmasına təkan verməlidir. Ön plana

ehtiyatların mövcudluğu və ya olmaması deyil, onların məqsədyönlü istifadəsi sızır.

6. Vergi potensialı hesablamalarının metodiki təminat paketinin yaradılması “vergişünaslıq” elminin və bölməsi olan “dövlət vergi menecmentinin” əsas vəzifələrindən biridir. Hal hazırda, onun hesablanması ilə bağlı çətinliklər mövcuddur, onlar hesablamalar üçün lazımı göstəricilərin daxil olduğu rəsmi statistikanın olmaması ilə əlaqədardır. Ancaq kompleks göstəricilər var ki, onlar da vergi yükü və vergi potensialı barəsində natamam təsəvvür yaradırlar.

Vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının müsbət və mənfi cəhətlərini təhlil edərək qeyd etmək olar ki, praktikada daha çox, dəqiqliyi və obyektivliyi səbəbindən RVS metodundan istifadə edilir, lakin reqressiv təhlil metodu birinci ilə müqayisədə daha az əmək tutumlu və hesablanması sadədir. Bu zaman reqressiv təhlil RVS metodu kimi dəqiq informasiya verir və statistik göstəricilərə asan çıxışı səbəbindən hesablama müddəti azalır və deməli, onun tətbiqi daha səmərəlidir.

Azərbaycana, öz inkişafının indiki mərhələsində vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün onun regionlarının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq özünün metodikasını işləyib hazırlamaq zəruridir.

7. Regionların qeyri bərabər inkişafı dövlət dəstəyinin zəruriliyini gücləndirir. Əhəmiyyətli coğrafi, iqtisadi, təbiət-iqlim fərqləri, infrastrukturun və resurs potensialının xüsusiyyətləri müxtəlif ərazilərin (regionların) büdcə təminatı dərəcəsində sanballı fərqlərə gətirib çıxarır və büdcələr arasındakı tarazlaşdırmaya ehtiyac yaradır. Ayrı-ayrı ərazilərin (regionların) vergi potensialının dəqiq və düzgün qiymətləndirilməsi zaman regionların yardıma real tələbatları dərəcəsinin düzgünlüyü artır, transfertlərin, güzəştlərin, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi və s. verilməsinə regionların ehtiyaclarının obyektiv qiymətləndirilməsi mümkün olur.

8. Bütçələr arası tarazlaşma, xüsusilə böhran şəraitində həm vergi potensialının, həm də ölkə və bütövlükdə onun regionlarının inkişafı üçün əhəmiyyətli rol oynayır. Bütçələr arası tarazlaşmanın beynəlxalq təcrübəsi dövlət orqanları tərəfindən bütçə vəsaitlərinin bütçə sisteminin səviyyələri arasında elə bir bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsini göstərir ki, o, bu resursların səmərəli və məhsuldar tətbiqini təmin etsin. Ölkənin hökuməti tərəfindən bütçələr arası tarazlaşmanın tətbiq edilən , o cümlədən, xarici metodlarından irəli gələrək tarazlaşmanın optimal metodunun istifadəsi daha səmərəli olardı, hansı ki, özündə bütün metodologiyaları birləşdirəcək, lakin bu zaman, ölkənin xüsusiyyətlərini nəzərə alacaqdır. Bununla belə, inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə edilən bütçələr arası tarazlaşma metodlarını tamamilə təqlid etmək olmaz, çünki, bu metodlar ancaq iqtisadi inkişafın, kredit bazarının, qiymətli kağızlar bazarının, valyuta bazarının inkişafının yüksək səviyyəsi, işlənmiş və yüksək keyfiyyətlə təşkil olunmuş vergi nəzarəti və s. zaman səmərəli ola bilər. İnkişaf etməkdə və ya keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün onlar tamam fərqli nəticələrə gətirib çıxara bilər. Özü də hər hansı bir ölkənin təcrübəsini, hər ikisinin spesifik keyfiyyətləri nəzərə alınmadan, digər ölkəyə tam şəkildə inteqrasiya etmək mümkün deyil.

Bizim ölkə üçün bütçələr arası tarazlaşmanın daha modifikasiya olunmuş metodunun işlənməsi məqsəduyğundur və o, durğunluğa deyil sosial-iqtisadi inkişafın artmasına xidmət edəcəkdir, belə ki, daima dövlət yardımının (dotasiyalar, subsidiyalar və s. şəkildə) göstərilməsi adət halını ala bilər və işgüzar fəallığın azalmasına gətirib çıxara bilər. Azərbaycana xarici ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq, tətbiq olunan siyasətlərin müsbət və mənfi tərəflərini, həmçinin, onların rahat istifadəsinə təsir edən amilləri ətraflı şəkildə öyrənmək lazımdır, belə ki, inkişaf etmiş ölkələrdə istifadə olunan uğurlu islahatlar inkişaf etməkdə və ya keçid iqtisadiyyatına malik ölkələr üçün mənfi nəticələr də verə bilər.

9. Azərbaycan Respublikasında aparılan islahatları tədqiq edərək o nəticəyə gəlmək olar ki, bu gün ölkəyə tətbiqi mürəkkəb olmayan və baha başa gəlməyən

nəzarət sistemi, gəlirlərin artmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin həyata keçirilməsi üçün əlverişli mühitin yaradılmasına kömək edən vergi sistemi lazımdır. Ondan əlavə, ayrı-ayrı sahələrin yüksəlişi və dirçəldilməsi üçün mühiti formalaşdıran müəyyən vergi rejimlərinə diqqət göstərmək lazımdır. Misal üçün, indiki vaxtda yüngül sənayenin dirçəldilməsi üçün mühiti yaradan vergi rejiminin istifadəsi son dərəcə əhəmiyyətlidir.

İqtisadiyyatın az inkişaf etmiş sahələrinin dirçəldilməsi və təkmilləşdirilməsinin əsas stimulu kimi vergi yükünün azaldılması xidmət edə bilər ki, əlbəttə, ilkin mərhələdə büdcəyə vergi daxilolmalarının cüzi azalmasına səbəb ola bilər, lakin, gələcəkdə vergi potensialının möhkəmlənməsi və artmasına kömək edəcəkdir.

10. Azərbaycanın regionlarını daha geniş tədqiq edərək, o nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin regionlarında böyük potensial gizlənmişdir, və strategiyanın düzgün qurulması zaman, onların üzə çıxma imkanı böyükdür. Bu gün, ölkənin vergi sisteminin güclü inkişafı, yerli bazarın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi, büdcələr arası münasibətlərin rasionallaşdırılması baş verir. Vergi sisteminin, həmçinin, ölkənin vergi siyasətinin dəyişdirilməsini regional inkişafa diqqəti yönəltməklə aparmaq lazımdır. Büdcənin formalaşmasında regionların payını tədqiq edərək biz o mənzərə ilə rastlaşırıq ki, ümumi büdcədə onlar həcmi nəinki azdır, həm də onlar özünü maliyyələşməyə qadir deyillər.

Aydındır ki, qısa müddət ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərin əldə edilməsi mümkün deyildir, lakin, Azərbaycana iqtisadi inkişaf yolunda əhəmiyyətli çətinlikləri dəf etmək müyəssər oldu. Ötən illər ərzində əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanın qarşısında yaxın perspektivdə ölkənin iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə daha böyük miqyaslı və səmərəli proqramlar həyata keçirmək vəzifəsi durur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi məcəlləsi.
2. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” qanunu.
3. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət büdcəsi haqqında” 2014-2016-cı illər qanunları.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının dövlət proqramı” haqqında Fərmanı.
5. “2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə dövlət proqramı”.
6. Ə.Ə.Ələkbərov”Sosial-iqtisadi inkişafın maliyyə-büdcə parametrlərinin tənzimlənməsi” monoqrafiya Bakı-elm-2007
7. Kəlbəyev Y.A. Vergi siyasətinin konseptual əsasları və praktiki aspektləri. Bakı, Elm. 2012
8. T.Ə.Sadiqov, R.M. Rzayev “Vergi uçotu və audit”
9. Bağırov.D.A Vergi nəzarəti,Bakı 2006
- 10.Ханафеев, Ф.Ф. Аналитическое обеспечение управления налоговым потенциалом региона: теория и методология. М.: Изд-во «Проспект», 2008. – 232 с.
- 11.Прокопенко Р.А. Понятие и роль налогового потенциала в экономическом развитии региона // Современные наукоемкие технологии. – 2007. – № 12. – С. 113-115.

- 12.Юткина, Т. Ф. Налоги и налогообложение: учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп./ Т. Ф. Юткина.- М.: ИНФРА- М.- 2001. - С.
- 13.Суглобов, А.Е., Слободчиков Д.Н. Налоговый потенциал в системе бюджетного регулирования: этапы развития и перспективы // Налоги и налогообложение. – 2009. – № 8.
- 14.Суглобов, А.Е. Экономическое содержание налогового потенциала в современных моделях экономического развития / А. Е. Суглобов, Д. Н. Слободчиков //Налоги и налогообложение. 2009. - №7. С. 24 – 37.
- 15.Əliyev B.X. Regionun vergi potensialı: artım problemləri və perspektivləri/ Maliyyə və kredit. – 2011. - № 4.- s. 2.
16. Ş.Ş. Bədəlov “Büdcə sistemi” dərslik, 2003.
- 17.Ə.X.Nuriyev “Regional idarəetmənin əsasları”. Dərslik. Bakı, 2007.
- 18.Paşayev Z.Ş. Fiskal siyasət və onun səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi. Bakı, İqtisad Universiteti. 2008.
- 19.Drenberq R.L.. Beynəlxalq vergitutma. Moskva, 1997.
- 20.О.Г.Фокина, Л.В.Давыдова. Роль налогов в формировании стратегии экономического роста//Финансы и кредит.- 2004. - №28. – С.7-9.
- 21.Валинуров, Т.Р.. Методика оценки налоговой политики государства: дис. канд эконом. наук / Т. Р. Валинуров; Ивановский гос.хим. – тех. унив-т. – Иваново. - 2007
22. Сабитова, Н.М. О понятии финансового потенциала региона и методологии его оценки / Н.М. Сабитова // Финансы. - 2003. - №2. - С.63 - 68.
- 23.Коломиец, А.Л. О понятиях налогового и финансового потенциалов региона /А. Л. Коломиец, А. Д. Мельник// Налоговый вестник. - 2000. - №1.
- 24.Изотова.Г.С Бюджетная обеспеченность региона: методы обеспечения / Г.С. Изотова; под ред. О.В. Гончарук., 2004. – 147 с.

25. Горский И.В. Налоговый потенциал в механизме межбюджетных отношений // Финансы. 2008. - № 6. - С. 27-30.
26. Ерко. Н.С. Методики определения налогового потенциала региона
27. Крылов Г.З. Бюджетное устройство и бюджетное выравнивание // Финансы. 2001.
28. Давыдова Л.В., Фокина О.Г. Сравнительная характеристика и выбор метода оценки налогового потенциала региона // Финансы и кредит. — 2010. — № 5(389). — С. 14.
29. Мещерякова Л.А. Оценка потенциальных возможностей региона в увеличении налоговых доходов бюджета / Региональная экономика: теория и практика. – 2008.
30. Buettner Thiess. Equalization transfers and dynamic fiscal adjustment: results for german municipalities and a US-German comparison // IFIR Work.
31. Eunace Heredia-Ortiz, Mark Rider. India's Intergovernmental Transfer System and the fiscal condition of the States
32. Federal Transfers to Provinces and Territories: Tax Transfers // Canada Department of Finance.
33. Calciu Diana-Elena, Popescu Maria Loredana. Journal of the faculty of economics – Economic. Vol. 3, Issue May 2009, «The budget of the European Union».
34. www.taxes.gov.az
35. www.prezident.az
36. www.maliyye.gov.az
37. www.stat.gov.az
38. www.economy.gov.az

39. www.anfes.gov.az

40. www.ier.az

41. www.fin.gc.ca

42. www.worldbank.org

	Şəhərlər:					
1	Bakı	6 015 106 000	88 471 000	210 395 543	5 716 239 457	0
2	Gəncə	43 195 000	1 006 000	59 268 401	0	17 079 401
3	Lənkəran	16 000 000	224 000	35 028 375	0	19 252 375
4	Mingəçevir	29 267 000	173 000	29 094 000	0	0
5	Naftalan	3 762 000	12 000	3 750 000	0	0
6	Sumqayıt	83 964 000	1 064 000	68 515 000	14 385 000	0
7	Şəki	18 640 000	278 000	36 867 254	0	18 505 254
8	Şirvan	16 210 000	579 000	15 631 000	0	0
9	Yevlax	14 360 000	428 000	23 304 309	0	9 372 309
10	Xankəndi					
	Rayonlar:					
11	Abşeron	34 839 000	245 000	34		

Əlavə 1 (Fəsil III p.3)

(manatla)

Sıra №	Şəhər və rayonların adı	Gəlirlər		Yerli xərclər	Gəlirlərin yerli xərclərdən artıq olan və mərkəzləşdirilmiş gəlirlərə aid edilən hissəsinin aşağı həddi	Yerli gəlir və xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdə n ayrılması nəzərdə tutulan vəsaitin yuxarı həddi
		cəmi	o cümlədən "Avtomobil Yolları" Məqsədli Bütçə Fonduna aid olan məbləğ			
1	2	3	4	5	6	7

						157
18	Balakən	4 750 000	1 488 000	16 470 032	0	13 208 032
19	Beyləqan	8 300 000	94 000	16 171 117	0	7 965 117
20	Bərdə	10 600 000	125 000	29 178 132	0	18 703 132
21	Biləsuvar	5 300 000	898 000	15 080 851	0	10 678 851
22	Cəbrayıl	1 400 000	48 000	12 999 701	0	11 647 701
23	Cəlilabad	6 883 000	128 000	31 505 957	0	24 750 957
24	Daşkəsən	2 900 000	10 000	11 605 645	0	8 715 645
25	Füzuli	6 475 000	76 000	29 091 703	0	22 692 703
26	Gədəbəy	4 560 000	46 000	24 814 943	0	20 300 943
27	Goranboy	4 650 000	60 000	23 568 763	0	18 978 763
28	Göyçay	8 600 000	105 000	20 560 171	0	12 065 171
29	Göygöl	4 400 000	41 000	14 895 905	0	10 536 905
30	Hacıqabul	5 100 000	78 000	10 775 929	0	5 753 929
31	Xaçmaz	18 668 000	147 000	30 692 438	0	12 171 438
32	Xızı	1 865 000	13 000	5 629 746	0	3 777 746
33	Xocalı	420 000	18 000	3 935 870	0	3 533 870

	Yekun:	6 602 000 000	108 000 000	1 538 281 000	5 730 624 457	774 905 457
--	--------	---------------	-------------	---------------	---------------	-------------

РЕЗЮМЕ.

Магистерская диссертационная работа состоит из введения, трех глав, выводов и предложений, приложения и списка использованной литературы.

В первой главе работы были исследованы концептуальные подходы к определению налогового потенциала, выявлена роль налогового потенциала в экономическом развитии регионов, рассмотрена роль налоговой политики в формировании налогового потенциала.

Во второй главе был проведен анализ методов оценки налогового потенциала, были наиболее подробно изучены методы, выявлен наиболее оптимальный вариант оценки потенциала регионов, проведен обзор международного опыта межбюджетного выравнивания.

В третьей главе проанализированы направления политики Азербайджанской Республики в межбюджетном выравнивании, исследованы реформы, проведенные в направлении формирования налоговой системы страны, налоговый потенциал регионов Азербайджана и их доля в формировании бюджета.

Итоговые результаты были даны в «выводы и предложения», и были продвинуты предложения по повышению налогового потенциала.

SAMMARY

The subject of Master's Dissertation appears: "Tax potential and mechanisms of its formation". The thesis consists of an introduction, three chapters, conclusions and suggestions, list of references and appendix.

In the first chapter were examined conceptual approaches to the determination of the tax potential, was identified the role of tax potential in the economic development of regions, was considered the role of tax policy in the formation of tax potential.

In the second chapter were analyzed the methods of tax potential assessment, the methods were investigated more circumstantially, was identified the most optimal option assessment of the potential of regions, was reviewed the international experience of budgetary alignment.

In the third chapter were analyzed the directions of the Republic of Azerbaijan in the policy of inter-budgetary equalization, were investigated the reforms that were carried out in the direction of formation of the country's tax system, tax potential of regions of Azerbaijan and their share in the formation of the budget.

Final conclusions were provided in "conclusions and offers" and were promoted the proposals to increase tax capacity.

MAGİSTR DİSSERTASİYASININ REFERATI.

Magistr dissertasiyasının mövzusu: “Vergi potensialının müəyyən edilməsinin nəzəri metodoloji məsələləri”.

Magistr dissertasiyasının müəllifi:

Tədqiqat mövzusunun aktualığı- ölkənin vergi potensialının, regionların və onların bələdiyyələrinin vergi potensialının formalaşmasına müxtəlif amillərin təsirinin kifayət qədər öyrənilməməsi və Azərbaycanın vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün metodikanın işlənməsi zərurətindən irəli gəlir.

Vergi daxilolmaları büdcələrin gəlir hissəsinin formalaşması üçün baza rolunda çıxış edirlər, bununla əlaqədar, bu gəlirlərin hesablanması, onların sərhədləri və artırılması ehtimalı məsələləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edirlər. Vergitutma gəlirlərinin həcmi vergi potensialı ilə birbaşa əlaqəlidir.

Vergilərin yığılması, böhran əleyhinə tədbirlərin səmərəliliyinin yüksəldilməsi və stabil və məhsuldar iqtisadi inkişafın əldə olunması üzrə əsas ümumdövlət məsələlərinin həlli üçün vergi potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi vacibdir ki, bu da, həm bütövlükdə bütün ölkənin, həm də regional səviyyədə vergi potensialının vəziyyəti barədə ekstrospektiv informasiyaya tələbatı əhəmiyyətli dərəcədə şərtləndirir.

Hazırda, məhz vergi potensialı regionların sosial-iqtisadi inkişafının yüksəldilməsi haqqında müzakirələrin əsas obyektlərindən biridir. Müasir şəraitdə istənilən dövlət, regionların özünümaliyyələşdirmə imkanlarının ölçülməsi və

büdcələr arası tarazlaşma siyasətinin tətbiqi şəklində təzahür edən dövlət dəstəyinin zəruriliyinin müəyyən edilməsi üçün vergi potensialı göstəricisindən istifadə edir.

Bu günə qədər, Azərbaycan Respublikasında vergi potensialının qiymətləndirilməsinin vahid texnologiyası müəyyən edilməmişdir. “Vergi potensialı” termininin özünün tərifı qanunverici aktlarda öz əksini tapmamışdır.

Bundan irəli gələrək, vergi potensialının nəzəri əsaslarının, onun qiymətləndirilməsi və formalaşması mexanizmi sahəsində beynəlxalq təcrübənin hərtərəfli öyrənilməsinə, bu göstəricinin yüksəldilməsi vasitələrinin işlənməsinə və ölkə üçün, onun spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla, universal qiymətləndirmə metodunun formalaşmasına tələbat mövcuddur.

Magistr işinin məqsəd və vəzifələri.

Magistr dissertasiyasının məqsədi Azərbaycan Respublikasının vergi potensialının, onun formalaşmasına təsir edən amillərin, tədqiqindən, onun səmərəli şəkildə yüksəldilməsi üzrə tövsiyələrin və strategiyaların işlənilib hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədin əldə olunması üçün dissertasiyada aşağıdakı məsələlər öz həllini tapmışdır:

- * vergi və maliyyə potensialının konsepsiyasını ifadə etmək, onların mahiyyətini açıb göstərərək onların xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;
- * onların anlayışlarına yanaşmaları təsnifləşdirmək, fərqləndirici xüsusiyyətlərini və qarşılıqlı əlaqələrini aşkara çıxartmaq;
- * vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin xüsusi əhəmiyyətini aşkara çıxartmaq;
- * regionların inkişafında vergi potensialının iqtisadi rolunun müəyyən edilməsi;

* xarici ölkələrin vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili əsasında Azərbaycan üçün ən universal modeli müəyyən etmək;

* regionların vergi potensialının ekstrospektiv qiymətləndirməsini aparmaq, ölkənin büdcəsinin formalaşmasında onların payını müəyyən etmək;

* xarici ölkələrdə və Azərbaycanda büdcələr arası tarazlaşmanı tədqiq etmək və dövlət yardımının və s. məqsədyönlülüyünü müəyyən etmək.

Magistr dissertasiyasının **tədqiqat predmeti** vergi potensialının formalaşması və qiymətləndirilməsi prosesində meydana çıxan maliyyə və vergi münasibətləridir.

Tədqiqatın obyekti kimi ölkənin və onun regionlarının vergi potensialının formalaşması mexanizmi və vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təkmilləşdirilməsi çıxış edir.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Tədqiqatın əsasında yerli və xarici iqtisadçıların və vergişünasların: Ə.Ə.Ələkbərov, D.A.Bağirov, Y.A.Kəlbəyev, M.M.Sadıqov, A.F.Musayev, R.B.Məhərrəmov, L.Mayksell, Z.Səmədzadə, Ricardo Fenochietto, Carola Pessino, Luky Alfirman, Hemlata Rao, Y.Şumpeter, L.Xodova, Q.Randall, İ.Qorskiy, M.Dever, B.B.Roşupkina, R.Musqreyv, İ.X.Ozerov, İ.İ.Yanjul, P.Kuliqin, T.Yutkina, F.F.Xanafeyev, V.Sadkov, D.V.Vlasov, D.Çernik, M.R.Dzaqoyeva, P.A.Kadoçnikovun işləri dayanır.

Tədqiqatın metodologiyası və metodikası. Dissertasiya işinin metodologiyası idrakın ümumi elmi dialektik metoduna, nəzəri və praktiki materialın sintezinə, statistik tədqiqat, müqayisəli təhlil metodlarına, təsvir metoduna, həmçinin, materialın tədqiqinə formal məntiqi yanaşmaya əsaslanır. Dissertasiyada vergi potensialının yüksəldilməsi və onun qiymətləndirilməsi metodları sahəsində milli və beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmışdır.

İşin elmi yeniliyi. Tədqiqat prosesində aşağıdakı elmi nəticələr əldə edilmişdir:

* vergi potensialının anlayışı və roluna yanaşmada elmi-nəzəri baxışlar ümumiləşdirilmişdir;

* vergi potensialı ilə əlaqədar göstəricilər üzrə statistik məlumatlar öyrənilmiş və təhlil edilmişdir;

* Azərbaycanın regionlarının vergi potensialının indiki vəziyyətinə qiymət verilmiş və onun artırılması üzrə tövsiyələr edilmişdir;

* vergi potensialına təsir edən amillər müəyyən edilmişlər;

* vergi potensialının modifikasiyası və artırılması üzrə təkliflər işlənib hazırlanmışdır.

Magistr işinin elmi və metodoloji əsasını yerli xarici iqtisadçıların və vergişünasların elmi işləri, elmi məcmuələrdə və dövri mətbuatda çap edilmiş məqalələr, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərman və sərəncamları və büdcənin vergi gəlirlərinin yığılması və vergi potensialının formalasmasının problemlərinə ünvanlanan digər materiallar təşkil edir.

Dissertasiyanın **statistik məlumat bazası** Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin, Maliyyə Nazirliyinin, Vergilər Nazirliyinin, “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, “2015-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “2014-2018-ci illərdə Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” haqqında fərmanı və s. məlumat materialları ilə təmsil edilmişdir.

İşdə aşağıdakı məsələlər nəzərdən keçirilir:

1. İşin birinci fəslində vergi potensialının təyin edilməsinə konseptual yanaşmalar tədqiq edilmiş, regionların iqtisadi inkişafında vergi potensialının rolu aşkara çıxarılmış, vergi potensialının formalaşmasında vergi siyasətinin rolu nəzərdən keçirilmişdir.

2. İkinci fəsildə vergi potensialının qiymətləndirilməsi metodlarının təhlili aparılmış, metodlar daha geniş şəkildə öyrənilmiş, vergi potensialının qiymətləndirilməsinin ən optimal variantı aşkar edilmiş, büdcələr arası tarazlaşmaya aid beynəlxalq təcrübənin icmalı həyata keçirilmişdir.

3.Üçüncü fəsildə büdcələr arası tarazlaşma sahəsində Azərbaycan Respublikasının siyasətinin istiqamətləri təhlil edilmiş, ölkənin vergi sisteminin formalaşdırılması istiqamətində həyata keçirilmiş islahatlar, Azərbaycanın regionlarının vergi potensialı, onların büdcənin formalaşmasında payı tədqiq olunmuşdur.

Nəticə və təkliflərin qısa məzmunu.

Ölkənin stabil iqtisadi vəziyyətinin əsas şərtlərindən biri onun cari xərclərini ödəyən maliyyə vəsaitlərinin daxil olmasıdır. Vəzifələrin, o cümlədən, büdcənin doldurulması, iqtisadi artımın gücləndirilməsi üçün ehtiyatların axtarılması üçün maliyyə xidmətləri həm bütövlükdə bütün ölkənin, həm də regional səviyyədə vergi potensialının düzgün qiymətləndirilməsinə əsaslanan obyektiv informasiyaya malik olmalıdırlar. “Vergi potensialı” və hərfi mənası “ vergi imkanı” (tax capacity) anlayışının özünə tədqiq olunan ərazinin vergitutma resurslarının maksimal mümkün sayı daxildir, o , daha çox dərəcədə vergi gəlirlərinin yaradılması üzrə potensial imkanları, daha az dərəcədə isə göstəriciləri xarakterizə edir.

Davam edən iqtisadi böhran şəraitində, Azərbaycanda 2016-cı ildə inkişaf etmiş və güclü iqtisadiyyata malik ölkələrin təcrübəsinə əsaslanan köklü iqtisadi islahatların aparılması zərurəti vardır. Diqqəti məqsədyönlü şəkildə yerli istehsalın artmasına, ixrac üçün rəqabət qabiliyyətli məhsulların yaradılmasına, yerli bazarın qorunmasına, inhisarçılığın azaldılmasına və s. yönəltmək lazımdır. Regional inkişaf sahəsində iri layihələr həyata keçirmək lazımdır. Bütün bunlar, regionların iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunun canlanmasına, yeni ixrac məhsulunun yaranmasına, regionların vergi potensialının artmasına təkan verməlidir. Ön plana

ehtiyatların mövcudluğu və ya olmaması deyil, onların məqsədyönlü istifadəsi sığır.

Azərbaycana, öz inkişafının indiki mərhələsində vergi potensialının qiymətləndirilməsi üçün onun regionlarının spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq özünün metodikasını işləyib hazırlamaq zəruridir. Bizim ölkə üçün büdcələr arası tarazlaşmanın daha modifikasiya olunmuş metodunun işlənməsi məqsədəuyğundur və o, durğunluğa deyil sosial-iqtisadi inkişafın artmasına xidmət edəcəkdir, belə ki, daima dövlət yardımının (dotasiyalar, subsidiyalar və s. şəkildə) göstərilməsi adət halını ala bilər və işgüzar fəallığın azalmasına gətirib çıxara bilər.

İqtisadiyyatın az inkişaf etmiş sahələrinin dirçəldilməsi və təkmilləşdirilməsinin əsas stimulu kimi vergi yükünün azaldılması xidmət edə bilər ki, əlbəttə, ilkin mərhələdə büdcəyə vergi daxilolmalarının cüzi azalmasına səbəb ola bilər, lakin, gələcəkdə vergi potensialının möhkəmlənməsi və artmasına kömək edəcəkdir.

Azərbaycanın regionlarını daha geniş tədqiq edərək, o nəticəyə gəlmək olar ki, ölkənin regionlarında böyük potensial gizlənmişdir, və strategiyanın düzgün qurulması zaman, onların üzə çıxma imkanı böyükdür. Bu gün, ölkənin vergi sisteminin güclü inkişafı, yerli bazarın rəqabət qabiliyyətliliyinin yüksəlməsi, büdcələr arası münasibətlərin rasionallaşdırılması baş verir. Vergi sisteminin, həmçinin, ölkənin vergi siyasətinin dəyişdirilməsini regional inkişafa diqqəti yönəltməklə aparmaq lazımdır. Büdcənin formalaşmasında regionların payını tədqiq edərək biz o mənzərə ilə rastlaşırıq ki, ümumi büdcədə onlar həcmi nəinki azdır, həm də onlar özünü maliyyələşməyə qadir deyillər.

Aydındır ki, qısa müddət ərzində əhəmiyyətli dəyişikliklərin əldə edilməsi mümkün deyildir, lakin, Azərbaycan iqtisadi inkişaf yolunda əhəmiyyətli çətinlikləri dəf etmək müyəssər oldu. Ötən illər ərzində əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq, Azərbaycanın qarşısında yaxın perspektivdə ölkənin iqtisadi

vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə daha böyük miqyaslı və səmərəli proqramlar həyata keçirmək vəzifəsi durur.